

İxtisas: İqtisadiyyat və idarəetmə

Kafedra: Beynəlxalq münasibətlər və turizm

Fənn: Siyasət nəzəriyyəsi

Müəllim: Pənahova Ş.E

Mühazirə-1

1.2. SIYASƏT İCTİMAİ HADİSƏ KİMİ

"Siyasət" anlayışının mahiyyəti və əhəmiyyəti. Siyasətdə məqsədlər, vasitələr və üsullar.

1. "Siyasət" anlayışının mahiyyəti və əhəmiyyəti

Hər bir elmdə elə anlayışlar var ki, onlar həmin elmin tədqiqat obyektini öyrənmək üçün özünəməxsus "açar" rolunu oynayır. Siyasi elm və siyasət nəzəriyyəsi üçün - "*siyasət*" və "*siyasi*" anlayışlar aiddir.

Məlumdur ki, cəmiyyətə xüsusi sistem şəkilində, qarşılıqlı əlaqədə, lakin yenə də müstəqil yarım sistemlərdən ibarət olan, hər şeyi əhatə edən insani mahiyyəti kimi baxmaq lazımdır. Belə yarım sistemlər ictimai həyatın əsas sahələrindən ibarətdir. İqtisadi, sosial, mənəvi, siyasi və ona daxil olan dövlət və hakimiyyət təsisatlarıdır. Yarım sistemlərin hər biri ona məxsus olan quruluşla, funksiyalarla, dəyərlərlə, normalarla, məqsədlərlə, iştirakçılarla və s. səciyyələnir. İctimai sistemin bütün sahələrinin səmərəli işlənməsi üçün müvafiq şərait yaratmaq *siyasi yarım sistemin* vəzifəsidir. O, cəmiyyətdə siyasi hakimiyyəti yerinə yetirir və, bununla əlaqədar olaraq, digər yarım sistemlərdən üstündür.

Bundan başqa, siyasi yarım sistem digər sahələrdən fərqli olaraq daha universaldır. O, dövlət məsələlərindən tutmuş şəxsiyyətin məsələsinə qədər ictimai həyatın bütün qatlarına təsir göstərir. Dövlət sosial qruplara, təbəqələrə və birliklərə münasibətdə xüsusi əhəmiyyətə malik olan siyasi xətti müəyyənləşdirir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, cəmiyyətin yarım sistemlərindən biri kimi təzahür edən siyasət bütövlükdə bir sistemdir. O, ancaq sabit təsisat kimi yox, həm də dinamik proses kimi səciyyələnir.

Buna müvafiq olaraq "*siyasət*" anlayışı idrak prosesinin obyektidir; onun tədqiqatı üçün üsullar hazırlanır, biliklər yaranır və toplanır. Qanunauyğun mərhələ kimi siyasəti digər sosial hadisələrdən ayırması və başa düşməsi müvafiq anlayışın meydana gətirir.

Siyasət - cəmiyyətin, dövlətin və hər bir vətəndaşın həyat fəaliyyətinin vacib sahəsidir. O, insanlar və onların qrupların, birliklərin, siniflərin, millətlərin, bütün ictimai həyatın sahələrini əhatə edir. Seçkilərdə iştirak, siyasi problemləri müzakirə edərək, siyasi təşkilatın, hərəkatın üzvü olaraq, öz üzərinə vətəndaş, deputat ya da ictimai xadim vəzifəsini götürərək, insan *siyasət aləminə* daxil olur, bu və ya digər formada onun həyata keçirilməsinin mexanizminə təsir edir.

Siyasət aləmi çoxşəkilli və ziddiyyətlidir, buna görə də *""siyasət""* və *""siyasi""* anlayışlar da çoxmənalıdırlar. Bu anlayışların mürəkkəbliyi o qədər də bir mənalı olmayan mahiyyəti haqqında fikirləri əmələ gətirir. Buna görə də, dünya siyasi və fəlsəfi ədəbiyyatında siyasətin *xeyli tərifi vardır*. İnsanları idarəetmə sənəti; dövlət hakimiyyətini ələ almaq, saxlamaq və istifadə etmək uğrunda mübarizə sahəsi; dövləti idarəetmə sənəti və s..

Siyasət cəmiyyətin üzvləri arasında qarşılıqlı münasibətin elə bir formasıdır ki, o, əsasən, hakimiyyətin fəaliyyətinə və idarəetmə məsələsinə aid edilir. Siyasətin cəmiyyətdə fəaliyyəti və mövcudluğu, nəinki dövlətlə və hakimiyyətlə, həmçinin siyasətin öz mahiyyəti, onun tarixən qərarlaşan universal, mürəkkəb və dəyişməz xüsusiyyətləri ilə şərtlənir.

Siyasətin təbiəti və məzmunu *iki yolla müəyyənləşir*-.

1. ictimai-tarixi prosesindən qərarlaşan ümumi cəhətlərlə;
2. zamanın konkret şəraiti, ictimai həyatın özü və xüsusiyyətlərilə.

Siyasətin təsviri monarxiyaların, respublikaların və digər dövlət quruluş formalarının dövlət və cəmiyyətin bölünməsi (**N.Makiavelli**), kilsə təsisatların (xristian ənənəsi) və vətəndaş cəmiyyətinin (**C.Lokk**), dövlətin iqtisadi və sosial quruluşun qarşılıqlı təsirinin dəqiqləşməsi (**A.Smit**), dövlət təsisatlarının fəaliyyətini istiqamətləndirən sinfi qarşıdurmanın mexanizmlərinin açılmasının (**K.Marks**) və s. öyrənilməsi əsasında keçirilirdi.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, siyasət aləmindən danışarkən, bununla belə söhbət insanların həyat fəaliyyətinin *xüsusi sahəsindən* - hakimiyyət münasibətlərindən, dövlət və dövlət quruluşundan gedir.

Siyasət anlayışının mahiyyətini düzgün başa düşmək üçün onun sistem üsürlərini araşdırmaq vacibdir. Siyasətin üsürləri nəinki onun predmeti ilə, eləcə də digər ictimai hadisələr sistemində yeri və rolu ilə şərtlənir. Siyasətin sistem üsürlərini *aşağıdakı kimi göstərmək olar*-.

- siyasi hökmranlıq və idarəetmə;
- hakimiyyətin konstitusiyada möhkəmlənməsi;
- siyasi münasibətlər və davranış;
- müxtəlif dövlət-siyasi sistemlər çərçivəsində idarəetmə mexanizmi;
- hakimiyyət təsisatları ilə insanların münasibəti;
- cəmiyyətin həyat qabiliyyətinin və fasiləsiz fəaliyyətinin, birliyin təminatının mexanizmidir.

Bir sözlə, siyasət ilə bağlı tədqiqatçıların ümumi fikri bundan ibarətdir ki, siyasət aləmi *siyasət nəzəriyyəsinin* əsas obyektidir. Siyasət müəyyən məqsədlərin əldə edilməsinə yönələn, siyasi xəttin həyata keçirilməsinə istiqamətlənən xüsusi ictimai hadisədir.

Xüsusi ictimai hadisə olmaq etibarilə siyasət həm hakimiyyətə, idarəetməyə, qərarların qəbul edilməsinə aid təcrübədir, həm də siyasi qərarların müəyyənləşdirilməsi prosesinə real təsir göstərən subyektiv təsəvvürlər, mülahizələr və mühakimələr aləmidir.

Siyasətin müstəqil insan fəaliyyətinin sahəsi kimi təşəkkülü cəmiyyətdə onun təbiətini, xüsusiyyətlərini və sosial əhəmiyyətini aydınlaşdırmaq tələbini meydana gətirir. Ən geniş mənada siyasət - cəmiyyətdə insanların birgə yaşamasının təşkili üzrə *fəaliyyətdir*.

Siyasi fəaliyyət isə ən azı dörd qarşılıqlı əlaqəli prosesi əhatə edir. *Birinci*, insanların qarşılıqlı münasibətlərinin tənzimlənməsi, xüsusilə sosial qrup səviyyəsində. *İkinci*, cəmiyyətin işlənməsi üçün müəyyən qayda və üsulların hazırlanması - qanunlar və digər normativ aktlar. *Üçüncü*, ictimai proseslərin inkişafı üzərində idarəetmə və nəzarət. *Dördüncü*, siyasətçilərin əlində hakimiyyətin olması, deməli onların arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə və rəqabətin mövcudluğu.

Ümumiyyətlə, “siyasət” ya da “politika” anlayışı öz kökləri ilə qədim terminlərə aiddir və “polis” sözü ilə bağlıdır. Qədim Yunanıstanda “polis” (şəhər-dövlət), “polites” (vətəndaş), “politea” (konstitusiya), “politicos” (dövlət xadimi) kimi müxtəlif ifadə formalarına malik olan siyasətin mahiyyəti dövlət və onun vətəndaşları ilə, bu dövləti idarəetmə sənəti ilə bağlıdır. O vaxt siyasət dövlət, hakimiyyət münasibətlərinin tənzimlənməsi, insanların, cəmiyyətin idarə olunması haqqında elm hesab olunurdu.

E.ə. birinci minilliyin ortalarında Qədim Yunanıstanda ictimai həyatın xüsusi bir forması - *polis* - təşkil olunur. Polis həyatının siyasi təsisatları öz inkişafına e.ə. V əsrin ikinci yarısında çatmışdır. Bu zaman iqtisadi və siyasi mərkəz kimi Afina şəhəri olur.

Bəs polisi necə təsvir etmək olar? *Polis* - insan əlaqələrinin cəmləşdiyi vətəndaş cəmiyyətidir; dogma və dostluq münasibətləridir; həmvətənlərin, dövlətin qarşısında vəzifələrin məcmusudur. Antik polisdə qanun və ədalət bütün əhali üçün ümumi qayda kimi qəbul olunurdu. **Sokrat** (e.ə.469-399) siyasətdə əxlaqın, mənəviyyətin rolu haqqında düşünən ən birinci mütəfəkkirlərdən biri olmuşdur. **Sokrat** siyasətin qarşısında vətəndaş ləyaqətini və insanın azadlığını, həmçinin “polisin şərəfini” mühafizə etmək vəzifəsini qoyurdu.

Sokratın bu göstərişinin tərəfdarı onun şagirdi **Platon** olmuşdur. O, siyasi fikir tarixinə *cəmiyyətin idarəedilməsinin “ideokratik” modelinin* (ideal normaya, varlığın ali dəyərlərinə əsaslanan idarəetmə) yaradıcısı kimi daxil olmuşdur.

Platon üçün polis - vətəndaşların tələbatlarından irəli gələn, insanlar arasında əlaqələr sistemidir. *Dövlət* - insanlar arasında əməyin bölüşdürülməsinin və fəaliyyətin nəticələrilə mübadilənin yekunudur.

Siyasətin öyrənilməsinə həsr olunmuş birinci əsərlərdən biri (**Aristotelin** “Politika” traktatı) hərfi tərcümədə “Dövlətə aid olan” adlanırdı. “Politika” əsərini Aristotel dövlət hakimiyyəti və onun idarə olunması məsələlərinə həsr etmişdir. **Aristotelin** siyasi nəzəriyyəsi dövlət quruluşlarının və qanunvericiliyin mövcud olan formalarının müşahidə edilməsi təcrübəsinin və dövlətin idarəetmə praktikasının müşahidəsinin nəticəsidir. O, külli miqdarda materiallara əsaslanaraq dövlətçilik tiplərinin nəzəri sxemlərini təsvir etmişdir.

Aristotel üçün siyasət - insanın və cəmiyyətin ayrılmaz, təbii vəziyyətidir; insanlar arasında ünsiyyətin növüdür. Dövlət - “adi birgə yaşam üçün” deyil, “gözəl fəaliyyəti üçün” mövcud olan ünsiyyətdir. **Aristotelə** görə, siyasət - “ümumi rifaha” və “xoşbəxt həyata” nail olunmasına xidmət edən, birliyin sivil formasıdır. **Aristotel** yazırdı: “İnsan sosial varlıq olduğundan siyasət varlıq kimi onun təbiətində kök salıb, çünki o, cəmiyyətdə, kollektivdə yaşamağa, başqaları ilə ünsiyyətdə olmağa məhkumdur. İnsan öz təbiətinə görə həm də siyasi varlıqdır”. Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, *siyasətin tarixi insanlığın tarixi ilə yaşiddir*.

Qədim Roma mütəfəkkirləri yunan ideya-siyasi ənənəsini yeni siyasi reallıqlara adaptasiya etdilər. Roma şəhəri polisın cizgilərini itirir və müxtəlif etnosları və mədəniyyətləri birləşdirən, imperiyanın inzibati mərkəzinə çevrilir. Prinsipat dövrünün (erkən imperiyanın) siyasi xadimi **Siseron** klassik təlimləri (**Platonun** və **Aristotelin** konsepsiyalarını) Roma siyasi mədəniyyətin dəyərlərinə uyğunlaşdırır. Bunun sayəsində dövləti yer üzündə təhlükəsiz və xoşbəxt, layiqli həyat məkanı kimi izahının əhəmiyyətini təsdiq etməyə müyəssər oldu.

Qeyd etmək lazımdır ki, artıq o vaxt antik mütəfəkkirlər “*siyasət*” terminini bir neçə mənada nəzərdən keçirirdilər. Onu ümumi cəmiyyətin maraqlarına toxunan qərarların qəbulu, insan fəaliyyətinin spesifik sahəsi, yaxud xeyli miqdarda onun üzvlərinin və ya ümumi qərarların sahəsi kimi başa düşürdülər. Eyni zamanda siyasəti sözün həqiqi mənasında dövləti idarəetmə elmi və sənəti kimi göstərirdilər. O vaxt siyasət əxlaqın və hüququn ayrılmaz hissəsi idi.

Belə ki, **Platonun** anlamında siyasət *çar sənəti olub*, insanları idarə etmək bacarığı və biliyi tələb edirdi. Bu cür keyfiyyətləri olan hökmdarın qanun əsasında, yaxud onsuz idarə etməsinin artıq heç bir əhəmiyyəti yox idi. O, siyasəti *birlikdə yaşamaq sənəti* kimi də göstərirdi.

Demokrit siyasəti *sənətin ən yaxşı növü* kimi görürdü, **Aristotel** isə siyasəti - *dövləti idarə etmək sənəti* kimi göstərirdi. **Siseron** deyirdi: “*Siyasət xalq işidir*”, **Avrili Avqustin** söyləyirdi ki, siyasət - “*ictimai əlaqələrin əsasında xeyli sayda insanların birləşməsidir*” və s.

”Nikomaxın etikası” əsərində elmlərin təsnifatını verən **Aristotel** bu zaman siyasətə aparıcı yer verir. O, yazırdı ki, siyasətin məqsədi və funksiyası insanın birgəyaşamın idarə etmək vasitəsi ilə ümumi rifahı ayrı-ayrı adamların rifahı ilə əlaqələndirməkdir. **Aristotel** bir elm kimi siyasəti etika ilə əlaqələndirirdi. O, etikanı siyasətin əsası, ona giriş adlandırır.

Orta əsrlərdə Şərqi siyasi fikrin görkəmli nümayəndələri **Ə.Ə1- Fərabî**, **Ə.İbn Sina**, **İbn Rüşd**, **İbn Haldun** və b. əsərlərində siyasi-fəlsəfi fikirləri, dövlətə fəlsəfi və hüquqi yanaşma haqqında yazırdılar. Belə ki, **İbn Haldun** (1332-1406)

qeyd edirdi ki, hər bir cəmiyyətdə insanın təbiəti ucbatından “təmkinli başlanğıca” ehtiyac duyulur. **İbn Haldunun** siyasi təlimində idarəetmənin üç forması - təbii monarxiya, siyasi monarxiya və xilafət - bir- birindən fərqlənir.

Siyasi təlimlər tarixən hər bir xalqın, insanların ümumi tarixinin mühüm hissəsidir. Azərbaycanda siyasət, dövlət və hüquqla bağlı ilk nəzəri fikirlərin sırasında **Ə.Bəhmanyar, Ş.Sührəvərdi, Ş.Urməvi, N.Tusi, M.Şəbüstəri** və b. adlarını qeyd etmək lazımdır.

Görkəmli Azərbaycan filosofu **N.Tusin** insan və cəmiyyət həyatının ictimai-siyasi sahəsini əks etdirən ən böyük əsəri “Əxlaqi-Nasiri”dir. Bu əsərdə o, qeyd edirdi ki, ictimai əməyi təşkil etmək, istehsal prosesində özbaşınalıq və hərəmərcliyə yol verməmək üçün müəyyən tədbirlərə ehtiyac duyulur və bütün bu tədbirlər toplusu “siyasət” adlanır. O, siyasətin müxtəlif növlərinə (ölkə, qələbə, kəramət, camaat) diqqət yetirir.

N.Tusi ölkə siyasətini “siyasətlər siyasəti” adlandırırdı. **N.Tusi** qeyd edirdi ki, dövlətin əsas vəzifəsi - xeyirli işlərlə məşğul olmaq, şər işlərin qarşısını almaqdır. Şəri aradan qaldırmaq, həm də xeyrə səbəb olmaqdır. O, yazırdı ki, “dövlət insanların könüllü ittifaqı əsasında yaranmışdır. Ona görə də dövlət insanların birliyindən, siyasi cəmiyyətdən başqa bir şey deyildir”.

Siyasi fikir tarixində ilk dəfə **N.Makiavelli** siyasəti insan fəaliyyətinin müstəqil, muxtar sahəsi kimi nəzərdən keçirmişdi. Onun fikrincə, burada “təbii səbəblər” və “faydalı qaydalar” mövcuddur; onlar hadisələrin gedişini “qabaqcadan görmək” və lazımi qərarlar qəbul etmək üçün “öz imkanlarını nəzərə” almağa şərait yaradırlar.

N.Makiavelli yazırdı ki, “siyasət ümumi sərəncamların sadəcə olaraq mənimsənilməsi” ilə başa çatmır. Burada mücərrəd danışmaq olmaz, çünki şəraitdən asılı olaraq hər şey dəyişir. O, siyasəti empirik elm kimi əsaslandırmışdır. “Hökmdar” və “Dövlət” əsərlərində **N.Makiavelli** siyasəti xalqın oyanan ruhunu, dəyişikliyə olan istəyini həyata keçirmək vasitəsi hesab edirdi, ideal dövlətdən deyil, real dövlətdən danışdı.

Ümumiyyətlə, **N.Makiavelli** siyasi elmlər tarixində dövlət idarəçiliyinin formaları, siyasi problemlərin həll edilməsi yolları, üsulları və s. barədə ilk dəqiq, sistemli və dərin təhlillər aparan mütəfəkkir hesab olunur. Onun təlimi öz dövrünü xeyli qabaqlamış və siyasət haqqında təsəvvürlərin dərinləşməsində əvəzsiz rol oynamışdır.

Sistemli təhlilin banilərindən biri amerikalı politoloqu **Devid İston** (1917) qeyd edirdi ki, “siyasət - *“siyasi sistemlərin həyat fəaliyyətini* və ya əsas funksiyaları ifadə və təmsil edir, onlarsız heç bir sistem yaşaya bilməz.

D.İston deyirdi ki, siyasət bu suallara cavab verməlidir: kim, nə, nə vaxt və necə cəmiyyətdən pay ala bilər. O, siyasəti fəaliyyətin müstəqil bir forması kimi açıqlayır və burada siyasətin mövcud olan vəzifələrini spesifik yolla həll edilməsi kimi başa düşür. **D.İstonun** fikrincə, cəmiyyətdə olan münaqişələri həll etmək üçün siyasət yeganə üsuldur.

O.Şpenqlerin sözlərinə görə, “siyasət ali mənada *həyatdır*, həyat isə *siyasətdir*”.

K.Marksa görə, “siyasətin fokusu *siniflərin dövlət hakimiyyətinə münasibətidir*”.

V.Lenin hesab edirdi ki, “siyasət - *dövlət işlərində iştirakdır*, dövlətin *istiqlaməti*,

dövlət fəaliyyətinin forması, vəzifələrin, mahiyyətin təyin olmasıdır". Bu mənada, *dövlət - siyasi sistemin əsas təsisatıdır*.

Fransız politoloqu **M.Dyuverje** yazır ki, siyasi elm siyasətin bir-birinin tam əksi olan iki izahı arasında tərəddüd edir. Bunlardan birinə görə, siyasət *münaqişədir, mübarizədir*. Burada hakimiyyətdə olanlar cəmiyyət üzərində nəzarət etməyi və sərvətlərə sahib olmaq hüququnu təmin edirlər. Digər tərəfdən isə, siyasət *qayda-qanunun və ədalətin idarəçiliyini* həyata keçirmək cəhdi deməkdir. *Birinci* halda çoxluğun hesabına azlığın imtiyazlarının saxlanması, *ikinci* halda isə bütün vətəndaşların cəmiyyətə inteqrasiyasım nəzərdə tutur.

M.Dyuverje özü siyasəti fərdlər və qruplar arasında *hakimiyyət uğrunda mübarizə* kimi başa düşür. Onun fikrincə, siyasət "ölkənin ictimai işlərinin idarə olunmasına aid olan və hakimiyyətin yaradılmasını, onun fəaliyyəti üzərində nəzarəti həyata keçirən şəxslərin dəyişdirilməsi imkanlarını müəyyən edən hərəkətlərin və təsisatların məcmusudur".

M.Veberin fikrincə, "siyasət" anlayışı müəyyən mənada "*müstəqil rəhbərlik üzrə bütün fəaliyyət növlərini əhatə edir*. Bankların valyuta siyasəti, imperiya bankının diskont (veksillərin hesaba alınması) siyasəti, tətillər zamanı həmkarlar ittifaqlarının siyasəti haqqında danışıqlar; şəhər, yaxud kənd icmasının məktəb siyasəti, şirkətə rəhbərlik edən idarə, nəhayət, öz ərini idarə etməyə çalışan qadının siyasəti haqqında danışmaq olar". O, göstərirdi ki, siyasət hakimiyyətdə iştirak etmək və hakimiyyətin bölüşdürməsinə təsir göstərmək istəyidir.

Məşhur fransız sosioloq və politoloqu olan **Raymon Aron** (1905-1983) yazırdı ki, siyasət həm liderlər, həm də sosial qruplar arasında *hakimiyyət uğrunda mübarizədir*. O, qeyd edirdi ki, hər hansı bir insan fəaliyyətinin tərkibində siyasət mövcudur, hər hansı bir insan icması - *siyasi aspektidir*. **R.Aron** siyasəti müəyyən konsepsiya (fəaliyyət proqramı) və siyasəti ictimai həyatın sahəsi kimi nəzərdən keçirir.

Müasir politologiyanın klassikləri **Q.Lassueil** və **A.Kaplan** "Güc və cəmiyyət" əsərində yazırdılar ki, "siyasət *hakimiyyətin formalaşması və hakimiyyətin həcmi ilə əlaqədardır*". Hakimiyyət kateqoriyasının ayırması təsdiqlənməsindən irəli gəlir və burada siyasət sahəsi təkcə dövlət, siyasi sistem sərhədlərini əhatə etmir, o, bu anlayışların mahiyyətinin kənarlarına da daxil olur.

"Politoloji lüğət"də isə bu terminin müəyyənləşdirilməsi daha dəqiqdir: "siyasət - *cəmiyyətin siyasi sahədəki fəaliyyətidir*, başlıcası olaraq hakimiyyətin əldə olunmasına, saxlanmasına, möhkəmləndirilməsinə və idarə edilməsinə yönəlibdir". Bütün bu və digər yanaşmalar göstərir ki, siyasətin ictimai həyatın digər sahələri ilə bağlılığı ona müxtəlif təriflərin verilməsi ilə səciyyələnir. Cəmiyyətdə siyasətin *sərhədləri aşağıdakı ilə əsaslanır*.

1. siyasət - ictimai həyatın bütün sahələrinə keçir;
2. siyasət - şüurlü özünütənzimləmə alətidir.

Buna görə də, siyasət müxtəlif ictimai hadisələrə yayılır. Onun *əsas vəzifəsi* - ictimai inkişafın lazımı istiqamətə yönəltməkdir. Siyasət bəşər mədəniyyətinin mühüm tərkib hissəsidir.

Siyasətin *əsas göstəriciləri* bunlardır: hakimiyyət, nüfuz, təşkilat, idarəetmə. Siyasət *hakimiyyətə* arxalanan sosial bir qüvvədir və o, hər konkret insanın maraqlarının reallaşdırmasını, qruplar arasında münasibətlərin tənzimlənməsini, cəmiyyətin vəhdətinin, bütövlüyünün qorunmasını, beynəlxalq arenada onun maraqlarının müdafiəsini təmin edir.

Bu istiqamətdə siyasətin daha universal dəyərləndirilməsi də mövcuddur: “*Siyasət* kiçik və böyük sosial qruplar arasında münasibətlər sahəsində siyasi hakimiyyətin qurulması və hərəkətə gətirilməsi, ictimai əhəmiyyətli tələb və sifarişlərin gerçəkləşməsi üçün bir fəaliyyət növüdür”.

Siyasət çoxamilli və çox parametrlili mürəkkəb bir sosial sistemdir. O, sosial həyatın daim nəzərə alınması lazım olan mühüm ölçülərindən biridir. İnsanların kollektiv həyatı üzərində onun gözəgörünməz möhürü həmişə hiss olunur.

Siyasətin formalaşmasına, inkişafına və təkmilləşməsinə, yürüdülməsinə və reallaşmasına təsir edən amillər çoxluğu özü də dinamik səciyyəlidir. Siyasət bir-biri ilə çox qarşılıqlı səbəbiyyət əlaqəsində olan müxtəlif hadisələrdən və proseslərdən ibarətdir. Lakin siyasətin mahiyyətinin aydınlaşdırılması bununla başa çatmır.

Müasir cəmiyyətdə siyasətin çoxmənəli başa düşülməsi daha da aktuallaşır.

Politoloji ədəbiyyatda bunu siyasi hadisələr haqqında biliyin miqdarının yığılması, siyasi proseslərə marağın artması, onların yüksək ictimai əhəmiyyətinin dərk edilməsi və siyasəti tədqiq etməyə yönələn elmi fənlərin meydana gəlməsi ilə izah edirlər.

2. Siyasətdə məqsədlər, vasitələr və üsullar

Məlumdur ki, siyasi həyatın əsas məzmununu *siyasi fəaliyyət* təşkil edir. Hər hansı bir siyasi fəaliyyət müəyyən məqsədlərə çatmaq üçün aparılır. Siyasətdə onlar daxili vadaredici motiv kimi xidmət edirlər. Beləliklə, siyasət fəaliyyətin məqsədyönlü formasıdır.

Məqsədlər siyasətdə daxilən ziddiyyətli və müxtəlif olur. Siyasət məqsədlərə görə yaranır və həyata keçirilir, onun reallaşmasına müəyyən *vasitələr və üsullar* kömək edir.

Siyasətin məqsəd və vasitələri siyasi fəaliyyətin məzmununu təşkil edən başlıca üsürləridir. Fəaliyyət məqsədin naminə həyata keçirilir, məqsəd isə onun daxili sövqedicilərinə kimi səciyyələnir. Məqsəd siyasi fəaliyyət sahəsində təşkilədici və təhrikədici funksiyaları yerinə yetirir.

Siyasət təbii olaraq qaydalar sistemi kimi da çıxış edir. Həmin sosial fenomen həm də dəyərlər, rəylər, fərdlərin və sosial qrupların məqsədləri sistemidir. Bu cəhət siyasətin ideoloji təbiətini təcəssüm etdirir. Siyasət müəyyən məqsədlərin əldə edilməsinə yönələn, siyasi xəttin həyata keçirilməsinə istiqamətlənən xüsusi ictimai hadisədir.

Elmi ədəbiyyatda qeyd olunur ki, *məqsəd* — nəticənin ideal, fikri qabaqcadan düşünməsidir; insanların fəaliyyəti məqsədə çatmaq üçün yönəlibdir. Adətən, bir qayda olaraq, məqsəd konkret səciyyə daşıyır (ali təhsil almaq, yaxşı işlə təmin olmaq, yaradıcılıqda uğurları əldə etmək və s.).

Cəmiyyətin və dövlətin məqsədləri ona görə ümumi səciyyə daşıyırlar ki, onlar külli miqdarda insanların maraqlarına cavab verməlidirlər. Belə ki, *dövlət siyasətinin ali məqsədi* kimi daxili diferensiasiyaya məruz qalan cəmiyyətin inteqrasiyasıdır, vətəndaşların münaqişəli şəxsi məqsədləri ümumi cəmiyyətin məqsədləri ilə uyğunlaşmasıdır.

Lakin siyasətin ali məqsədi həqiqətdə çox çətin reallaşır, çünki qrupların ziddiyyətli maraqları hər tərəfli qəbul olunan həddinin uyğunlaşmasını tələb edir. Bu qruplar bərabər olmayan resurslara və siyasi təsirin imkanlara malik olurlar və siyasətdə, ilk növbədə, öz şəxsi maraqlarını güdürlər.

Yeni dövrün və Maarifçiliyin mütəfəkkirləri öz zamanında *ictimai müqavilə nəzəriyyəsinə* əsaslanaraq siyasətin *əsas məqsədlərini* irəli sürmüşdülər:

- cəmiyyətin bütün üzvlərinin ümumi və şəxsi maraqlarının uyğunlaşması;
- cəmiyyətdə qayda-qanunun saxlanması və baş verən münaqişələrin nizama salınması;
- ictimai işlərlə idarəetməsi;
- ictimai resursların paylaşılmasında kömək etməsi;
- xaricdən cəmiyyət üzvlərini təhlükədən mühafizəsidir.

Başqa sözlə, dövlətin siyasi məqsədləri cəmiyyəti və onun vətəndaşlarını inkişafa aparan maraqlarına cavab verməlidirlər. Şəxsi maraqlarına təsir etmək və qrup eqoizminin qarşısını almaq üçün müəyyən vasitələrin və üsulların köməyi lazımdır. *Siyasətdə məqsədlər* - siyasi prosesin çıxış nöqtəsidir; siyasətin istiqamətini, hakimiyyətin vəzifələrini və siyasi fəaliyyətin formalarını, həmçinin onun son nəticəsini (əldə edilmiş məqsədləri) müəyyənləşdirməsidir. Siyasətdə məqsədlər nadir hallarda dəqiq olurlar: onlar kompromislər üzərində əsaslandırılır və vaxtı ilə dəyişmək tendensiyasına məruz qalırlar. Siyasətdə məqsədlər fərqlənirlər:

1. *əhəmiyyətinə görə* - məqsədlər şəxsi (ayrı hakimiyyətin, təşkilatın, partiyanın) və az əhəmiyyətli (ayrı-ayrı vətəndaşların, sinfin, fərdin) olurlar. Əhəmiyyəti baxımdan həmçinin ümumi, xarici (cəmiyyətin yeniləşdirilməsi, dövlətin böhranlı vəziyyətdən çıxması) və ən böyük məqsədlər (ümumi bərabərlik, sosial ədalət, azadlıq) aiddir;

2. *məzmununa görə* - siyasət sosial, iqtisadi, siyasi, hüquqi, ekoloji və s. məqsədlərə malikdir;

3. *vaxta və siyasi proseslərin mərhələlərinə görə* - yaxın, orta, uzaqlaşdırılmış və sonuncu ola bilər.

Fransız alimi **J.Freydin** tərifinə görə, siyasət - “məqsədlərin aləmidir”. Məqsədsiz siyasət - cəmiyyətin və hakimiyyətin inkişafında böhrandır, yaxud onun iflicidir. Çox vaxt insanlara verilmiş siyasi hakimiyyət, real həyatda cəmiyyət üzvlərinin çoxunun maraqlarını saymır, onu öz tamahkar (şəxsi, qrup) məqsədlərinə istifadə edirlər. Siyasi hakimiyyət müxtəlif siyasi qüvvələr üçün özü əsas məqsəddir. İnsanlar da öz məqsədlərinə çatmaq üçün onu vasitə kimi istifadə edirlər. Siyasətin vasitələri onun nəticələrinə bilavasitə təsir göstərir.

Siyasətin məqsəd və vasitələri qarşılıqlı əlaqə kəsb etsə də onların arasında müəyyən ziddiyyətlər də təzahür edir. Bu ziddiyyətlər əxlaqi cəhətdən uzlaşdırılması prosesində həll edilə bilər

Siyasətdə *vasitələr və üsullar* çox yaxın olan anlayışlardır. *Vasitələr* - siyasi münasibətlərin subyektlərinin obyektlərə təsirinin konkret amilləridir. Siyasətdə *üsullar* isə adətən vasitələrin təsir yollarını səciyyələndirir.

Siyasətdə vasitələr - məqsədlərin, resursların praktiki baxımdan həyata keçirilməsinin xüsusi alətləridir. Onların köməyi ilə nəzərdə tutulmuş siyasi məqsədlər, ideal motivlərin real hərəkətlərə çevrilməsinə nail olurlar. Bu isə - siyasəti həyata keçirmək imkanlarının məcmusu kimi, onu cəmiyyətin ya da hər hansı bir ictimai qüvvənin (hakimiyyət daxil olmaqla) maraqlarına uyğun istifadə etməsidir.

Vasitələrin istifadə etməsindən asılı olaraq - sərt, yumşaq, insanpərvər ya da zorakı - siyasətin, hakimiyyətin, cəmiyyətin, tarixi dövrün tipləri də fərqlənir.

Siyasətdə vasitələr *iki sinfə bölünürlər*:

1. cəmiyyət tərəfindən yaradılan, siyasətə münasibətdə xaric olan, lakin onun maraqlarına uyğun istifadə olanlardır (mədəni, etik vasitələr, ictimai əhval-ruhiyə, onun spesifik vəziyyəti - ruh yüksəkliyi, yüksəliş və s.);

2. siyasətin öz sahəsində baş verən, hakimiyyət tərəfindən yaradılan və istifadə olanlardır: qanunverici aktlar, seçkilər, təbliğat kampaniyaları, tətillər, hərbi güc, insan resursları, elektoral mübarizəsinə xərclənən pullar və s. aid etmək olar.

Siyasətdə *məqsədlərin və vasitələrin qarşılıqlı münasibətlərin* problemi hər vaxt aktual idi. Belə ki, İudey kralı **Birinci İrod** (e.ə. t. 73-4 il.) öz məqsədlərinə çatmaq üçün ən əxlaqsız vasitələrdən istifadə edirdi. Nəticədə onun adı ümumi əhəmiyyət daşıyan - *cani* - adı olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, keçmiş və bugünkü diktatorların çoxları, **N.Makiavellinin** - *məqsəd vasitələrə bəraət qazanır* - postulatını “silah” götürərək, öz cinayətkarlıqları ilə “məşhurlaşdılar”. Bu tezisi inkişaf etdirən **N.Makiavelli** nəzəriyyəçi kimi, **V.Lenin** ən çox təcrübəçi kimi nəcib məqsədlərə çatmaq üçün qeyri-əxlaqi vasitələrdən istifadəsinə bəraət qazandırirdilər.

Lakin tezis, hərtərəfli nəzəri əsaslandırmasını və praktiki ifadə edilməsini yezuitlərdə tapmışdır. Yezuitlərin katolik ordeni 1534-cü ildə Parisdə yaranıb və

bu gün də mübariz təşkilat kimi fəaliyyət göstərir. Bu təşkilat öz etiqadını təsdiqlənmək üçün bütün vasitələrdən istifadə edir. Ordenin nəzəriyyəçiləri yezuit əxlaqın bütöv bir sistemini yaradıblar və onu hər hansı bir cinayətə bəraət qazandırmaq üçün qurublar.

Daha çox yumşaq və cazibədar paltarlara geyindirilmiş bu tezis müasir siyasətdə geniş istifadə olunur və tez-tez qeyri-əxlaqi hərəkətlərin üstünü örtməyə xidmət edir. Ümumiyyətlə, hər bir siyasi liderin, siyasi elitanın qarşısında daim seçim problemləri durur: nəzərdə tutulmuş məqsədlərə necə çatmaq və bununla yanaşı qeyri-əxlaqi vasitələrdən istifadə etməməkdir.

Siyasətdə qeyri-əxlaqi vasitələrdən və üsullardan istifadəni məhdud edən *əsas mexanizm kimi* qanunverici və məhkəmə təsisatları, vətəndaş cəmiyyətinin siyasi və ictimai təşkilatları tərəfindən icra hakimiyyətin üzərində faydalı nəzarət və görülmüş siyasi cinayətlərə görə cəzanın qaçılmaz olmasıdır.

Siyasəti bir sənət kimi səciyyələndirərkən onun əxlaqi başlanğıca malik olmasını inkar etmək olmaz. Siyasət siyasi fəaliyyət və məqsədlər üçün hər an konkret zəmin yaradılması naminə əxlaqla uzlaşmalıdır. Əsas məsələ konkret şəraitin əksəriyyət üçün məqbul olmasını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Elmi ədəbiyyatda qeyd edildiyi kimi siyasətin vasitələri ilə üsulları əlaqəlidir.

Siyasətin məqsədlərini adətən onun obyektinə təsir yolları, üsulları səciyyələndirir.

Siyasətin üsulları bunlardır: zorakı və qeyri-zorakı, məcbur etmə və inandırma.

Bundan başqa, siyasət *zorakılıqla* sıx əlaqədə olur və ya hətta eyniləşdirilir. Onun vacib fərqləndirici *əlaməti*-, təşkili zorakılığın tətbiq etməsidir. Məlumdur ki, leqal siyasi zorakılıq öz ərazisində tək-cə dövlət yerinə yetirir. Öz vaxtında **M. Veber** qeyd edirdi: “Dövlət elə ittifaqdır ki, o, legitim zorakılıqla monopoliyaya sahib olur - başqa cür onu təyin etmək olmur”.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-leqal zorakılığı siyasətin digər subyektləri də istifadə edə bilər. Məsələn, siyasi partiyalar, sosial qruplar, müxtəlif təşkilatlar, həmçinin ayn-ayn şəxsiyyətlər.

Politoloji ədəbiyyatda siyasət əsasən subyektlərin hakimiyyətə münasibəti kimi mənalandırılır. Bu mövqedən çıxış edən alimlər qeyd edirlər ki, hakimiyyətin reallaşmasında zorakı üsulların nəzərə alınması məqsədəuyğundur.

Siyasi zorakılıq onun digər formalardan tək-cə fiziki məcbur etməklə və insanın azadlığını, həyatını və ya onun bədənini zərər yetirməklə deyil, o, həmçinin mütəşəkkillik, müntəzəmlik və səmərəliliklə fərqlənir.

Siyasətdə *qeyri-zorakılığa* gələndə, qeyd etmək lazımdır ki, bu ifadə çox vaxt dəyərlərin, etik və sosial konsepsiyanın və təcrübənin sistemi kimi təyin olunur. Bu sistem zorakılığı qəbul etmir və müxtəlif məqsədlərə çatmaq üçün zorakılıqdan istifadə etməsindən imtina edir. Bundan başqa, bu sistem prinsipial dini, etik, fəlsəfi inandırma və pragmatik siyasi strategiya kimi özünü ifadə edə bilər.

Qeyri-zorakılıq siyasətdə bir üsul kimi **M. Handi** (1869-1936) tərəfindən Hindistanda uzunmüddətli ingilis idarəetməsinə qarşı mübarizədə reallaşdırmışdır. Sonralar isə **M.L. King** (1929-1968) ABŞ-da zəncilərin öz vətəndaş hüquqları uğrunda qeyri-zorakılıq mübarizəsində **M. Handinin** fəlsəfəsini və üsullarını təbliğ edirdi. *Macburiyyət* hakimiyyəti səciyyələndirən xüsusi amil kimi çıxış edir.

Hakim subyekt öz məqsədinə çatmaq üçün ona tabe olan obyektini güc və təhdidlər vasitəsilə istifadə edir.

Məcburiyyət öz məqsədinə çatması üçün obyektin müqavimətini zorakılıqla aradan qaldırmaqla, hakimiyyətin əldə edilməsinə istiqamətlənir. Məcburiyyət üsul kimi fiziki və psixi növlərə bölünür.

Lakin məcburiyyət siyasi hakimiyyətin iradəsinin reallaşması üçün yeganə spesifik legitim vasitə deyildir. Məcburiyyət, zorakılıq güclü hakimiyyətin yox, hakimiyyətin gücünün ifadəsidir. Başqa sözlə, məcburiyyət siyasi hakimiyyətin elə atributudur ki, ona keyfiyyətli müəyyənlik verir.

İnandırma - insanın baxışların və təsəvvürlərin formalaşması üçün iradəsinə və şüuruna ideya-əxlaqi vasitələrlə fəal təsirinin üsuludur. Bu baxışlar və təsəvvürlər dövlət hakimiyyətinin mahiyyətini, onun məqsədlərini və funksiyalarını dərin başa düşülməsinə əsaslanır.

İnandırma mexanizmi fərdi və ya qrup şüuruna ideoloji, sosial-psixoloji vasitələr və təsir formalarının məcmusudur. Bunun nəticəsi isə fərdin, kollektivin müəyyən sosial dəyərlərinin mənimsənilməsi və qəbul etməsidir. İnandırma üsulu təşəbbüsü və insanların öz hərəkətlərinə və davranışına məsuliyyət hissini həvəsləndirir, stimullaşdırır.

Elmi ədəbiyyatda məqsədlərin və vasitələrin nəticələrə və siyasətin mənəvi qiymətləndirməyə təsiri məsələsi çoxdan diskussiyaların predmeti olmuşdur. Müxtəlif baxışların içərisində *üç əsas nəzər nöqtəsini* göstərmək olar:

1. siyasətin mənəvi xarakteri onların məqsədi ilə müəyyənləşir;
2. siyasətin mənəvi əhəmiyyətinə istifadə olunan vasitələr prioritet təsir göstərir;
3. həm məqsəd, həm də vasitələr siyasətə humanist xarakter daşıyan üstünlük verməyə eyni dərəcədə vacibdir, onlar bir-biri ilə və konkret vəziyyətlə müqayisə ola bilərlər.

Siyasətin bütün cəmiyyətlərdə təzahürü onu təşkil edən cəhətlərin məcmusu, universal və ziddiyyətli başlanğıca malik olması ilə bağlıdır. Hər bir yeni qərarlaşan cəmiyyət və onun üzvləri siyasətə yeni ictimai hadisə kimi baxır, siyasətin mahiyyətini anlamağa, siyasi həyatda iştirak etməyə səy göstərir. Siyasət bütün çoxcəhətliliyi və mürəkkəbliyi ilə sosial reallıqdır. Lakin bilmək lazımdır ki, ictimai həyatın reallıq kimi səciyyələnən digər sahələri ilə müqayisədə siyasət öz spesifikliyi ilə cəlb edir.

Mövzu-2. Siyasət sosial hadisə kimi: Siyasət haqqında müasir təsəvvürlər Siyasətin strukturu və funksiyası

Siyasətin forması, məzmunu və prosesi.

Siyasətin struktur ünsürləri və səviyyələri.

Siyasətin funksiyaları.

Cəmiyyətdə siyasətin sərhədləri.

1. Siyasətin forması, məzmunu və prosesi

Cəmiyyətdə hər şeyi qavrayan insan mahiyyətinə müxtəlif sistem növü kimi baxmaq olar. Bu sistem qarşılıqlı əlaqəli, qarşılıqlı dolaşmış, lakin sərbəst *yarımsistemlərdən* ibarətdir.

Belə yanmsistemlər *aşağıdakı ictimai həyatın sahələrindən*: iqtisadi, sosial, siyasi, mədəni və ona daxil olan dövlət və hakimiyyət təsisatlarından ibarətdir.

Hər bir yarım sistem, bütöv cəmiyyət kimi, təkcə ona xas olan quruluş, funksiyalar, dəyərlər, normalar, məqsədlərlə, iştirak edən simalarla və s. səciyyələnir.

Sosial və mədəni yanmsistemlər, ümumi vətəndaş cəmiyyətini formalaşdıraraq, insanın təkrar istehsalatını və cəmiyyətin tam hüquqlu üzvü kimi, sosial təsisatların normal işlənməsinə imkan yaradır. *Siyasi yarım sistem* ictimai sisteminin bütün hissələrinin səmərəli işlənməsinə münasib şərtlərini yaradır. Məlumdur ki, siyasət sahəsi insanlar, sosial qruplar, xalqlar, millətlər və dövlətlər arasında hakim münasibətlərini əhatə edir, cəmiyyətdə bu və ya digər davranış xəttini həyata keçirməklə, insanların siyasi fəaliyyəti ilə bağlıdır. Ümumilikdə, tədqiqatçılar şərti olaraq siyasəti *üç əsas bloka bölürlər*: fəaliyyət; münasibət; davranış.

Mürəkkəb, universal və ziddiyyətli ictimai hadisə olmaqla, siyasət cəmiyyətin bütün sahələrinə nüfuz edir və əhəmiyyətli təsir göstərir. Siyasətdə bütün sosial birliklərin, subyektlərin və siyasi təsisatların ümumi mənafeləri öz təcəssümünü tapır. *Siyasət müxtəlif formalarda* mövcuddur: insanların düşüncələrində, danışıqlarında və davranışlarında. O, həmçinin mürəkkəb struktura malikdir.

Siyasətin mahiyyətini düzgün başa düşmək üçün onun *strukturunu* aydınlaşdırmaq vacibdir. Siyasətin strukturu nəinki onun predmeti, eləcə də digər ictimai hadisələr sistemində yeri və rolu ilə şərtlənir. *Siyasətin strukturunu* əmələ gətirən cəhətlər ictimai həyatın sosial, iqtisadi, milli, mədəni və digər amilləri ilə müəyyən olunur. Həmin amillər nisbi sabitliyi, yaşamaq qabiliyyəti və daimiliyi ilə fərqlənir. Elmi ədəbiyyatda siyasətin müxtəlif *tərkib hissələri və aspektləri* ayrılır. Siyasətin daha çox yayılmış bölgüsü - onun tərkibindən *forma, məzmun və prosesin (münasibətlərin)* arasında sərhəd müəyyənləşməsidir.

Siyasətin forması - bu onun mütəşəkkil quruluşu və təsisatlarıdır (o cümlədən, hüquqi və təşkil normaların sistemi), ona sabitlik verməklə, insanların siyasi davranışını tənzimləməyə imkan yaradır.

Siyasətin forması real surətdə dövlətdə, partiya və maraq qruplarında (assosiasiyalarda və hərəkatlarda), habelə qanunlar, siyasi və hüquqi normalarda ifadə olunur.

Siyasətin məzmunu - onun məqsəd və dəyərlərdə həll edilən problemlərdə, siyasi qərarların qəbulunun motiv və mexanizmlərində ifadə olunur. Siyasətin məzmunu və mahiyyəti onun dəyərlərində, həll edəcəyi məsələlərdə, siyasi qərarların qəbul olunması prosesində öz təcəssümünü tapır.

Siyasi qərar - mürəkkəb prosesdir ki, o, siyasi problemin meydana gəlməsindən başlayır və onun həlli ilə yekunlaşır. Qərarın qəbul prosesi *aşağıdakı mərhələdən ibarətdir*: problemin quruluşu, informasiyanın yığılması, mümkün olan alternativlərin müəyyənləşməsi və s.

Siyasi qərarın qəbulu elmi ədəbiyyatda *üç başlıca aspektdə* təhlil edilir:

- siyasi fəaliyyətin ən mühüm tərəfi nöqteyi-nəzərdən;
- cəmiyyətin idarə olunmasının mərkəzi ünsürü kimi;
- bütövlükdə siyasi prosesin əhəmiyyətli tərkib hissəsi baxımından.

Ən ümumi formada siyasi qərar subyektin müəyyən nəticələrin əldə olunmasına istiqamətlənən fəaliyyət siyasəti sistemini seçməsidir. Siyasi qərar müxtəlif qrupların siyasi tələblərin dəyişməsinin mərkəzi ünsürüdür.

Siyasi prosesdə siyasi fəaliyyətin, çox subyektli və münaqişəli xarakteri, müxtəlif sosial qruplar, təşkilatlar və fərdlərin münasibətlərində öz əksini tapır. Siyasi proses - siyasətin zamanda və məkanda genişləndirilməsidir.

Siyasi proses subyektlərin fəaliyyəti ilə bağlı olan, cəmiyyətin siyasi sahəsindəki hərəkətini, dəyişikliyi ifadə edir. Bu subyektlər müəyyən məqsədlərin əldə olunmasına, öz mənafeələrinin ifadəsinə və reallaşmasına cəhd edirlər.

Amerika və dünya siyasi elmində siyasətin müxtəlif tərəflərin qeyd etmək məqsədilə *üç müstəqil termindən* istifadə olunur: “polity” (politi və ya politiya), “policy” (polisi) və “politics” (politiks). Bu anlayışlar təxminən siyasətin formasına, onun məzmununa və siyasi prosesə uyğun gəlirlər.

Politiya - sözün geniş mənasında bu və ya digər cəmiyyətin siyasi təşkilatını, dövləti ifadə edir, yəni bütün ölkə vətəndaşlarının məcmusu, hakimiyyəti yerinə yetirən bütöv mexanizm kimi ifadə edir. Başqa sözlə, bu siyasi quruluş, siyasi qayda-qanun və vəhdət formasında onun təsisatları və normalarıdır.

Polisi - dar mənasında bu söz hökumət və hakimiyyətin hərəkət üsullarını, siyasi qərarların qəbul etməsinin texnologiyasını xarakterizə edir. Polisi - tədqiqatlar çalışırlar bu suallara cavab versinlər - necə, nəyə görə və hansı effektlə siyasi qurumlar defisit dəyərlərin və rifahların bölünməsində hamı üçün vacib olan qərarları qəbul edirlər.

Geniş mənada “polisi” anlayışı təkcə mərkəzi hakimiyyətin hərəkətlərinə, davranışına aid olmur, həmçinin, o, müxtəlif *siyasi aktorlar* (partiya, həmkarlar və s.) tərəfindən qəbul etdikləri qərarlarının həllinə, davranışın üsullarına aiddir.

Politiks - bu özündə münaqişələrin yaranması və həll olunması nöqteyi-nəzərdən baxılan siyasətdir. Politiks - təhlil siyasi qərarlara təsir etməyə səy göstərən və ya hakimiyyətə can atan *subyektlər* (partiyalar, ictimai təşkilatlar, kütləvi informasiya vasitələri, maraq qrupları və s.), həmçinin münaqişəli maraqları, ideologiyaları, məqsədləri və dəyərləri ilə, zorakılığın və münaqişələrin həllində dinc üsulları ilə məşğuldur.

Fransız sosioloqu **R.Aron** qeyd edirdi ki, ”siyasət ikinci mənada (policy) - insan və ya insanlar qrupu tərəfindən cəmiyyətin qarşısında duran müəyyən bir problemi və ya problemlərin məcmusunun həyata keçirilən proqramdır, fəaliyyət üsulu və ya fəaliyyət özüdür”.

Üçüncü mənada (politikcs) bu söz “ictimai həyatının o sahəsinə aiddir ki, burada müxtəlif siyasi (policy mənasında) istiqamətlər rəqabət və ya mübarizə edirlər. Siyasət bir sahə kimi - məcmudur, onun daxilində şəxsiyyət və ya qruplar öz şəxsi policy əldə edənlərdir, yəni öz məqsədlərini, maraqlarını, əks halda öz təfəkkürün də uğrunda mübarizə aparırlar”.

Bunlar hamısı onu söyləyir ki, siyasət eyni vaxta fəaliyyətin həm sahəsini, həm də formasını ifadə edir. Məhz siyasətin köməyi ilə dövlət cəmiyyətin bütün üzvlərinin

ümumi iradələrini və maraqlarını təmin edərək, insanların əhəmiyyətli həyat sahələri ilə idarəetməni reallaşdırır. Buna görə də, təsadüfi deyil ki, siyasəti bəzən “idarəetmə sənəti” adlandırırlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, siyasət onun subyektlərinin fəaliyyət forması kimi *siyasi prosesdə* özünü göstərir. Bu proses zamanı subyektlərin hər biri öz maraqlarını müdafiə edir və sürətləndirir. Siyasi proseslərin xarakteri və xüsusiyyətləri siyasi sistemin işlənməsinə və ya işlənməməsinə əks təsirini təmin edirlər.

Onların mənası, forması və prosesi bilavasitə dövlətin idarəetmə formasından və ya siyasi sistemin tipindən, milli, tarixi, sosial, iqtisadi, mədəni və digər amillərdən asılıdır,

Politi (forma), polisi (məzmun) və politiks (proses) çox hallarda siyasətin ölçüləri kimi qəbul olunur, onun mühüm aspektlərini əks etdirirlər.

2. Siyasətin quruluş ünsürləri və səviyyələri

Siyasət çoxcəhətli mürəkkəb ictimai hadisə olduğu üçün onun quruluşuna uzun müddət ərzində bu və ya digər cəmiyyətdə formalaşan çoxlu nəsillərin siyasi ənənələri, siyasi təcrübənin fəaliyyətdə olan normaları, müxtəlif sosial-siyasi təsisatların qarşılıqlı münasibətləri haqqında ideyalar, konsepsiyalar, inamlar, həmçinin əhatəli elmi ümumiləşdirmələr və nəticələr daxildir.

Siyasətin strukturu onun subyektlərin siyasi fəaliyyətinin və davranışının təşəkkülünün texnologiyasını, səmərəli üsullarını ifadə edir. Ümumiyyətlə, politoloji ədəbiyyatda siyasətin məzmunu kimi, strukturunun məsələsi də fərqli nöqtəyi-nəzərdən izah olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu sosial fenomenin quruluşunun hansı səviyyədə, hərtərəfli, məhdud və digər baxımdan araşdırılmasından asılı olmayaraq, onu siyasi hadisə və proseslərin açıqlanmasına əsaslanan siyasətə aid nəzəriyyələrsiz təsəvvür etmək çətinidir.

Siyasi hadisələri müəyyənləşdirmək cəhdi fərdlərin müxtəlif məzmunlu siyasi hadisə və proseslərə nüfuz və müdaxilə etmək qabiliyyətini, onları obyektiv elmi mövqedən araşdırmaq, təhlil edib ümumiləşdirmək və qiymətləndirmək bacarığını səciyyələndirir.

Məlumdur ki, forma, məzmun və proses siyasətin quruluşunu bitirmir. Onun nisbətən müstəqil *əsas ünsürlərini* də göstərmək olar:

1. *siyasi şüur* - düşüncə, fərdin daxili aləmi, səviyyəsi (mentalitet), dəyərlərin istiqaməti və təşkil olunması (qurulması); siyasi düşüncələr və nəzəriyyələr daxildir. Siyasi şüur - insanların siyasi həyata şüurlu münasibətdən asılılığını səciyyələndirir. Siyasi şüur həm liderlərin, həm də partiyaların, ictimai təşkilatların siyasi fəaliyyətinin zəruri şərti kimi çıxış edir.

Ümumilikdə o, siyasi tənzipləməni müxtəlif proqramlardan, ideologiyalardan, utopiyalardan, miflərdən və digər ideal sürətlərdən və məqsədlərdəndir ki, burada subyektlər hakimiyyət uğrunda mübarizəni əldə rəhbər tuturlar. Bu nöqtəyi-nəzərdən siyasət ictimai mexanizm kimi təsvir edilir;

2. *siyasi təfəkkür* - nəzəri informasiya zəminində və mənimsənilən gündəlik əməli biliklər sayəsində təşəkkül tapır və inkişaf edir. Siyasi təfəkkür siyasi həyatda, siyasi aləmində baş verən hadisə və prosesləri, qanunauyğunluqları dərk edib qiymətləndirmək qabiliyyətidir. Siyasi həyatın məzmununu təşkil edən fəaliyyət və

siyasi davranış məhz siyasi təfəkkür tərzinin təsiri nəticəsində təşəkkül tapır, təkmilləşir və inkişaf edir;

3. *siyasi fəaliyyət* - mövcud olan siyasi münasibətlərin saxlanmasına və ya dəyişməsinə istiqamətlənən fəallıqdır. Siyasi fəaliyyət - öz siyasi maraqlarını gerçəkləşdirən subyektlərin çeşidli sosial fəallığıdır.

Subyektin fəallığının xüsusi forması kimi səciyyələnən siyasi fəaliyyət fərdlərin həyat fəaliyyəti sistemində spesifik yer tutur. Siyasi fəaliyyətin məzmununun müəyyənləşdirilməsi siyasətin mahiyyətini açıqlamağa istiqamətlənir.

Siyasi gerçəklik, hakim maraqların və qoyulan məqsədlərin çatmasına reallaşması ilə bağlı insanların, qrupların və təsisatların fəaliyyəti ilə formalaşır. Bu quruluş ünsürlərin mövcudluğu və qarşılıqlı hərəkət siyasətə daxili bütövlüyünü verir, cəmiyyətdə müəyyən funksiyaları yerinə yetirmək imkanı verir;

4. *siyasi münasibətlər* - siyasət və hakimiyyət subyektlərinin qarşılıqlı əlaqələri və qarşılıqlı fəaliyyətdir. Siyasi münasibətlər - ictimai qrupların öz arasında və hakimiyyət təsisatları ilə qarşılıqlı əlaqələrinin dayanıqlılığını ifadə edir.

Siyasi münasibətlər dövlətin hakimiyyətə yönələn fəaliyyətin spesifik xüsusiyyətlərini, həmçinin ictimai qruplar arasında və hakimiyyət təsisatları ilə qarşılıqlı əlaqələrin davamlı xarakterini qeyd edirlər.

Elmi ədəbiyyatda *aşağı münasibətlər* göstərilir: hökmranlıq və tabeçilik, eləcə də siyasi mübarizə və əməkdaşlıq, siyasi münaqişələr və ya vətəndaş sülhü və s. Bunların konkret ifadəsini siyasi davranışda görmək olar;

5. *siyasi davranış* - fərdlərin və sosial qrupların siyasi məqsədlərin və maraqların həyata keçirməsinin konkret üsulları və formalarıdır. Siyasi davranış siyasi fəaliyyət subyektlərinin bilavasitə qarşılıqlı təsirini səciyyələndirir.

Siyasi davranış, siyasi təcrübəyə münasibətdə siyasət subyektinin addım atılmasının, hərəkətlərin və əməllərin toplusunu ifadə edir. Siyasi davranışın spesifikasiyası bundan ibarətdir ki, o, şəxsiyyətin siyasi maraqları ilə müəyyən olunur. Onların əsas obyekt kimi siyasi hakimiyyət, onun təşkili və həyata keçirilməsi çıxış edir;

6. *siyasi təşkilat* - müxtəlif sosial təbəqələrin və ümumilikdə bütün cəmiyyətin siyasi maraqlarını təmsil edən hakimiyyət orqanlarının, siyasi partiyalarının, ictimai təşkilatların və hərəkətlərin, təsir qruplarının məcmusudur. Siyasi təşkilat - ictimai proseslərin idarəetmə və tənzimlənmə mərkəzi kimi hakimiyyət təsisatlarının rolunu əks etdirir.

Siyasi təşkilat əhalinin hakim iradəsini bildirməsini toplayır, onu idarəetmə qərarlarında həyata keçirir və beləliklə, bütün siyasi prosesə müəyyən istiqamətini təşkil edir.

Əgər siyasətin konkret *tərkib hissələrini* sadalasaq, onda onlar aşağıdakılardır: siyasi baxışlar, ideyalar, nəzəriyyələr, proqramlar, dəyərlər, stereotiplər; adətlər və ənənələr, davranış nümunələri; ictimai rəylər, spesifik siyasi dil, insanların psixologiyası, dövlət, partiyalar; maraq qrupları və hərəkətlər; qanunlar, insan hüquqları və digər siyasi və siyasi-hüquqi normalar, siyasi liderlərdir.

Siyasətdə tərkib hissələrlə və ünsürlərlə yanaşı onun mövcudluğu *üç-dörd səviyyə* ilə qeyd olunur:

1. meqasəviyyə - beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətinə aiddir (BMT, NATO, Aİ, AŞ və s.);

2. sırf siyasi, makrosəviyyə - dövləti tam, kütləvi məcburi hakimiyyət kimi səciyyələndirir;

3. mezosəviyyə - ayrı-ayrı regionların, lokal strukturların təsisatlar və təşkilatların səviyyəsində baş verən qrup səciyyəli əlaqə və münasibətləri xarakterizə edir;

4. mikrosəviyyə - siyasətin bu səviyyəsi ayrı-ayrı təşkilatları (partiya, həmkarlar, korporasiyalar, firmalar və s.) əhatə edir.

Siyasətin mahiyyətini xarakterizə edən və mərkəzi yer tutan makrosəviyyədir.

Qalan səviyyələr tabelik əhəmiyyəti daşıyırlar.

3. Siyasətin funksiyaları. Cəmiyyətdə siyasətin sərhədləri

Sosial təsisatın əhəmiyyətin dərəcəsi və cəmiyyətin həyatında onun rolu, ilk növbədə, cəmiyyətdə yerinə yetirən *funksiyalarla* müəyyənləşir. Bununla bərabər, idealda hər bir sosial təsisat, başqa təsisatların sahəsinə girməyərək, təkə ona yaxın olan vəzifələri həll edir. Əslində, işlərin belə olması cəmiyyətin davamlı vəziyyətini, onun effektiv fəaliyyətini və irəliləyən inkişafını təmin edir.

Eyni vəziyyət siyasətin təsisatına da aiddir. Belə ki, siyasət ümumi məsələləri üzrə qərarların qəbul etmə sahəsini təqdim edir. O, öz funksiyaları o vaxt yerinə yetirir ki, cəmiyyətin özünü tənzimləməyə və özünü idarə etməyə qabiliyyəti tam qurtarır.

Siyasətin əhəmiyyəti və rolu sosial təsisat kimi onun cəmiyyətdə icra edən funksiyalarla şərtləndirilir. Funksiyalar siyasətin cəmiyyətdə olan təsirinin əsas istiqamətlərini xarakterizə edir.

Siyasi elm siyasətin müxtəlif funksiyalarına ayrılır. Lakin alim - nəzəriyyəçilərin arasında hansı funksiyaları mühüm saymaq olar yetkin bir fikir yoxdur. Belə ki, **T.Parsons** siyasətin mühüm *funksiyalara aşağıdakıların aid edir*, ictimai inkişafın kollektiv məqsədlərin təyin etməsi, resursların paylanması və solumun sabitliyinin qorunması, **Q.Almond** - dəyərlərin avtoritar

paylanması, **J.Dyuklo** - ictimai proseslərinin idarə etməsi və tənzimlənməsidir.

Adətən cəmiyyətdə siyasətin *əsas funksiyaları* ümumdövlətlə, makrosəviyyə ilə bağlıdır. Bura daxildir:

1. *integrativ funksiyası* - cəmiyyətin mürəkkəb sosial sistem kimi müdafiə olunması və tamlığının möhkəmlənməsi, mütəşəkkilik və qayda-qanunla təmin edilməsidir. Bu cür fəaliyyət sosial münaqişələrin meydana gəlməsindən əvvəl qabağın almaq və ya inkişafın ilkin mərhələsində onları həll etmək imkanını yaradır;

2. *səfərbərlik funksiyası* - bütün cəmiyyəti və onun tərkibində olan kollektiv subyektlərin məqsədlərinin işlənməsi, onları yerinə yetirmək üçün kütlələrin təşkil olunması və resursların səfərbərliyidir. Bu funksiyanın köməyi ilə əsaslı mexanizmlər yaranır, onlar bu və ya digər üsulla solum üzvlərində cəmiyyətin qarşısında duran dövlət vəzifələri həll etmək üçün maraqlıdır;

3. *tənzimləmə və idarə etmə funksiyası* - sosial inkişafın ümumi məqsədlərinin vasitəsilə irəli sürməsinin köməyi ilə qrup maraqlarının uyğunlaşdırılmasının əsas üsulu kimi ictimai proseslərlə idarə etmə və rəhbərlikdir. Siyasət cəmiyyətin müxtəlif qrupların əhəmiyyətli maraqlarını və tələbatlarını təkə hökmə ifadə etmir, həmçinin o, qarşılıqlı münasibətlərini təmin edir, siyasi qərarları qəbul etmək yolu ilə onlara təsir edir;

4. *siyasi sosiallaşma funksiyası* - mürəkkəb sosial subyektlərin təşkil olunması. Bu funksiyanın məğzi birlikdə yaşamağın mənasını aşkar etməkdən, siyasətin bütün subyektlərin ümumi maraqlarını təyin etməkdən, subyektlər arasında funksiyaların və rolların bölüşdürülməsindən ibarətdir.

Siyasətin köməyi ilə fərd elə keyfiyyətləri əldə edir ki, onlar ona gerçəkliyi real mənimsəməyə lazımdır, siyasi proseslərə dağıcı nəticələrə şüur altı reaksiyalarına üstün gəlməkdir;

5. *kommunikativ funksiyası* - bütün siyasi subyektlər üçün başa düşəcəyi şəkildə olan dilin yaranması, əhali və hakimiyyət arasında kontraktların saxlanmasıdır (PR). Burada siyasət münaqişə tərəflərinə əhali qrupların hakimiyyət barədə xüsusi ünsiyyət formaları yaradır. Bunun üçün o, spesifik təsisatları (KİV), hakimiyyət və əhali arasında kontaktların saxlanmasına üsullarını, əhalini məlumatlaşdırmaq strategiyalarını və rəqiblərlə mübarizəni formalaşdırır və ya onlardan istifadə edir;

6. *proyeksiya (proqnozlaşdırma) funksiyası* - gələcəyin proqnozlaşması və onun nailiyyətləri üçün rəşional yolların axtarılmasıdır. Siyasət insanlar və dövlət arasında yeni münasibətləri formalaşmağa, müxtəlif siyasi subyektlərin planlara əsasən gerçəkliyini kökündən dəyişdirməyə, sosial həyatın yeni formalarını yaratmağa, insan və təbiət arasında yeni münasibətlərin imkanlarını formalaşdırmağa qadirdir. Bunlardan başqa, hər hansı bir cəmiyyətə az və çox dərəcədə aid olan məsələdən (əlavə), siyasət müəyyən sosial sistemləri üçün *bir sıra spesifik funksiyaları yerinə yetirir*.

- sinfi və ya sosial hökmranlığın mühafizəsi;
- insanın əsas hüquqlarının müdafiəsi;
- vətəndaşları dövlət və cəmiyyətin idarəetməsinə cəlb edilməsi;
- sosial ədalətin və ümumi rifahın təmin edilməsi və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, siyasət təkcə açıq, aydın ifadə edilmiş funksiyaların deyil, həm də gizli (latent) funksiyalarını həyata keçirə bilər. Əsas funksiyaların reallaşmasının (və ya reallaşmamağının) bacarığından konkret cəmiyyətlərdə və dövlətlərdə siyasətin həyatın yetişkənliyinin və inkişaf etməsinin dərəcəsiindən fikir söyləmək olar.

Siyasətin funksiyaları haqqında məsələ bütün xırdalıqlarla *sistemli təhlildə* işlənmişdir. Siyasi sistem nəzəriyyəsinin banilərindən biri **Q. Almond** funksiyaları *iki əsas qrupa bölür*, "giriş" funksiyası - cəmiyyətin siyasətə təsiri və "çıxış" funksiyası - siyasi sistemin cəmiyyətə təsiri.

Birinci funksiyaya aşağıdakılar daxildir: siyasəti sosiallaşma, vətəndaşları siyasətdə iştirakına cəlb etməsi; maraqların təqdim edilməsi (artikulyasiya); maraqların birləşməsi (aqrəqatlaşma). *İkinci funksiyaya* - normaların (qanunların) hazırlanması; onların tətbiqi; riayət etmək üçün nəzarətdir.

Siyasətin funksiyalarının müxtəlifliyi onun cəmiyyətə dərin yayılması, müxtəlif sosial hadisələrə yayılması sübut edirlər. Məlumdur ki, hər sosial problem, əgər bütün cəmiyyətin maraqlarını əhatə edərsə, və onun həlli dövlət hakimiyyətin təsisatlarının qarışmasını tələb edərsə, o siyasəti problemə çevirir. Bununla əlaqədar, sual yaranır: siyasətin yayılma sahəsi necədir və cəmiyyətə onun yayılmasının sərhədləri varmı? Tədqiqatçılar əsaslandırırırlar ki, *siyasət aləminin sərhədləri var*, ancaq onlar çox çəvikdirlər. Bəşəriyyətin bütün tarixində bu sərhədlər dəyişilirdi.

Bu istiqamətdə siyasət nəzəriyyəsində cürbəcür baxışlar mövcuddur. Belə ki, görkəmli Amerika politoloqu **R.Dahl** yazır ki, siyasi assosiasiyalara təkcə dövlət və partiyalar aid deyil, həmçinin həmkarlar, şəxsi klublar, işgüzar müəssisələr, dini təşkilatlar, vətəndaşların qrupları, vəhşi tayfalar, qəbilələr və ayrı-ayrı ailələr aiddir.

Amerika politoloqu **D.Xeld** siyasətin aləmini “insan imkanlarının təşkil uğrunda mübarizə” kimi təyin edir. O, bunu belə əsaslandırır: siyasət bütün insan həyatının tərkib hissəsidir, ona görə ki, siyasi qarşılıqlı münasibətlərin predmeti hökumətlik, hakimiyyətdir. Siyasətin belə geniş izahı onun sərhədlərini dağdır, o, öz spesifikasiyasını itirir, siyasətə yaxın olan öz təbii hadisələrinə görə digərlərinin içində əriyir. Siyasət aləminin *digər yanaşması* onun predmetini subyektlərə münasibətdə dövlət hakimiyyətinə gətirib çıxardır. Siyasət sərhədlərinin belə dar başa düşülməsi ilə razılaşmaq çətindir. Məlumdur ki, ümumi əhəmiyyətli tələbatlar (hüquqlar, şəxsiyyətin azadlıqları, təhlükəsizlik, vətəndaş həmrəyliyi) dövlət və onun təsisatları təmin edir. Lakin öz maraqlarını və tələbatlarını hakimiyyətə çatdırmaq üçün vətəndaşlar partiyaları, hərəkatları, təsir qruplarını təşkil edirdilər. Bu siyasi güwələr dövlətlə bir yerdə siyasətin sahəsini təşkil edir.

Bundan da konkret siyasətin meyarlarını və sərhədlərini **M.Veber** təyin edir. O, siyasi meyarlarını hakimiyyətin sabitliyi ilə məhdudlaşdırır, müəyyən əraziyə onun yayılmasının, məcburiyyətinin xüsusi orqanların mövcudluğunu məhdudlaşdırır. Buradan görünür ki, **M.Veber** siyasəti ümumdövlət, onun makrosəviyyəli funksiyaları ilə əlaqələndirir.

Beləliklə, bir nəticəyə gəlmək olar ki, *siyasət* insan davranışının bütün sahələrini əhatə edə bilməz. İstər yuxarı, istərsə də aşağı sərhədlərinin öz təsirini əldə saxlamaqla, siyasət insan qarşılıqlı münasibətlər sahəsini və bununla bağlı fəaliyyət sahələrini tənzimləyir. Eyni vaxta siyasət kifayət qədər oynaqdır, dinamikdir və dəyişkəndir. O, külli miqdarda iqtisadi, mədəni və digər ictimai hadisələrə yayılır. *Siyasət* - cəmiyyətin şüurlu özünütənzimləyən alətidir. Buna görə də o, müxtəlif ictimai hadisələrə yayıla bilər. Məsələn, daimi hakim tənzimləməsinə tələb edən (vətəndaşların təhlükəsizliyinin, ictimai asayişin mühafizəsi, beynəlxalq əlaqələrin inkişafı və s.) və ya siyasi əhəmiyyətini müvəqqəti ələ alan (təbii fəlakət zamanı əhaliyə dövlət tərəfindən yardım və s.). İqtisadi, mədəni, dini və digər hadisələri əhatə edən siyasət onları dəyişdirmir, onlara xüsusi aspekt verir, dövlət hakimiyyətin təsir obyektinə çevirir. Eyni ictimai assosiasiya çox vaxt həm siyasi, həm iqtisadi, həm də mədəni aspekt daşıyır. İctimai birliklərin çoxaspektliliyi insanın müxtəlif keyfiyyətləri və sosial rollarının mövcudluğu ilə izah olunur. Həmin vəziyyətdə insan eyni vaxtda həm *iqtisadi* - maddi dəyərlərin istehsalçısı və istehlakçısı, *siyasi* - dövlətin vətəndaşı, partiyanın və ya digər assosiasiyanın üzvü, *sosial* - sosial qrupun nümayəndəsi, *mədəni* - müəyyən ideyaların, dəyər oriyentasiyaların və ənənələrin daşıyıcısı, *dini* - müəyyən dini etiqadların tərəfdarı

Mühazirə-3 . Siyasi fikir tarixinin tədqiqat metodları.

Siyasətin ontoloji xüsusiyyətləri.

Siyasətin morfoloji xüsusiyyəti.

Siyasətin prosessual xüsusiyyəti.

Siyasətin əsas prinsipləri.

1. Siyasətin ontoloji xüsusiyyətləri

Məlumdur ki, siyasət cəmiyyət üzvləri arasında qarşılıqlı münasibətlərin elə bir formasıdır ki, o, əsasən, hakimiyyətin fəaliyyətinə və idarəetmə məsələsinə aid edilir. Siyasətin cəmiyyətdə fəaliyyəti və mövcudluğu nəinki dövlət və hakimiyyət ilə, həmçinin siyasətin öz mahiyyəti, onun tarixən qərarlaşan universal, mürəkkəb və dəyişməz *xüsusiyyətləri və cəhətləri ilə* şərtlənir.

Siyasətin müəyyənliyi insanın həyat fəaliyyətinin xüsusi sahəsi kimi bilavasitə özündə spesifik xüsusiyyətlərin ifadə olunmasıdır. Bu xüsusiyyətlərin məcmusu siyasəti cəmiyyətin digər sahələrdən fərqlənməyə, onun yaşamasının sərhədlərini görməyə imkan yaradır. İlk növbədə elmi ədəbiyyatda ontoloji, morfoloji və prosessual xüsusiyyətlər göstərilir. Siyasətin təbiəti və məzmunu *iki yolla* müəyyənləşir. *Birincisi* - sosial fenomen ictimai-tarixi inkişaf prosesində qərarlaşan ümumi cəhətlərlə, *ikincisi* isə zamanın konkret şəraiti, ictimai həyatın özü və xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunur. *Ontoloji* (yun. sözü “ontos” - “varlıq” deməkdir) *xüsusiyyət* insan fəaliyyətinin müəyyən tipinin mahiyyətinin cəhətlərini meydana çıxmasını göstərir. Ümumiyyətlə, ontologiya fəlsəfinin bir bölməsidir, varlıq haqqında elmdir. Termin alman filosofu **Rudolf Qoklenius** (1547-1628) tərəfindən elmə gətirilib. 1613-cü ildə ilk dəfə “Fəlsəfi leksikon” əsərində qeyd olunub.

Ontoloji xüsusiyyətlərdən biri *rəqabətçilikdir*. Rəqabətçilik xüsusiyyəti göstərir ki, siyasi qarşılıqlı təsir müxtəlif maraq dairələrinin və onları müşayiət edən norma və qaydaların, ənənə və dəyərlərin bir-biri ilə toqquşmasının nəticəsidir. Bu xüsusiyyət onu da göstərir ki, siyasət müxtəlif standartların, dəyərlərin və təsisatların daimi mübarizəsidir. Buna görə də bir sıra hallarda siyasi tənzimlənməyin üsulları barışığa, münaqişələrin şiddətlənməsinə, qruplar arasında dialoqa deyil, maneələrin yaranmasına istiqamətlənir. Siyasətin özünəməxsusluğu həm də onun *qeyri-mütənasibliyi, qeyri-simmetrikliliyi* (simmetriya - uyğunluq, oxşarlıq) ilə bağlıdır. Bu xüsusiyyət qüvvələrin balansının siyasi oyunun iştirakçıları arasında əldə olunan müvəqqəti xarakteri ifadə edir. Buna görə siyasət qeyri-bərabər hadisə kimi təsvir olunur və burada şüurlu və qeyri-mütəşəkkil hərəkət, təşkil etmə və intizamsızlıq, nizam və xaos, balans və disbalans, sabitlik və qeyri-sabitlik və s. bir-birinə dolaşiblar.

Cəmiyyətin rəhbərliyi üzrə məqsədyönlü hərəkətlər əhalinin bir hissəsinin bu xəttin narazılığı ilə bağlı qeyri-mütəşəkkil etiraz parçalanmayı ilə müşahidə olunur; siyasi həyatın sabitləşməsinin qanunları və normaları onlara qarşı çıxan adət və vərdislərlə toqquşur. Təcrübədə tez-tez müşahidə etmək olar ki, bu və ya digər bir rejim müəyyən maraq və dəyərlərin müdafiəsindən sürətlə müqabil tərəfə

istiqlamətlənir, inandırma və təsir etmə üsullardan güc istifadəsinə və məcbur vasitələrə keçir, öz legitimliyini itirir və yenidən ona nail olur. Qeyd etmək lazımdır ki, siyasət öz funksiyalarını əksər hallarda *rasional formada* formalaşdırır və reallaşdırır. Buna görə bir sıra mütəfəkkirlər və hətta ayrı-ayrı elmi məktəblər nəzərə alırdılar ki, siyasət son dərəcə qaranlıq olan və insana xas olan əsasım gizlədir. Məsələn, **Q.Lassuell** elə fikirləşirdi ki, siyasət “elə prosesdir ki, onun vasitəsilə cəmiyyətin irrasional bazisi açıqlanır”. Siyasət həm də sosial fəaliyyətinin son dərəcədə riskli bir növü kimi özünü təqdim edir. Cəmiyyətin başqa sahələrə nisbətən qoyulan güc, kapital, insan eneijisi ola bilər ki, sərf edilmiş səylər heç bir kompensasiya verməsin. Məsələn, seçkilərdə gözlənilməz uduzma, birdən birə nazirin istefası, hökumətin sükutu və böhranı, sosial və iqtisadiyyatının ümumi destabilliyə gətirməsi və s. *Nüfuz etmə xüsusiyyəti*. Siyasət bu və ya digər problemlərə həqiqi mənada dövlət miqyaslı əhəmiyyət verməklə sosial həyatın müxtəlif sahələrinə nüfuz etməyə qadirdir. Bu *inklyüziv* (fran, sözü “inclusif”- “özünə aid etmə” deməkdir) xüsusiyyət dəyişkənliyi və çevikliyi təsdiq edən, o problemləri əhatə edir ki, dövlət hakimiyyəti tərəfindən onlara siyasi əhəmiyyət kimi baxılır. Fransız alimi **F.Braud** yazırdı ki, “təbiətinə görə heç bir hadisə siyasi deyil və hər şey siyasi ola bilər”.

Siyasətin sərhədləri müəyyən dərəcədə şərti xarakter daşıyır və tarixi kontekstdən asılıdır. Eləcə də, dövlət tərəfindən qrup münaqişələri görmək bacarığıdır ki, oraya dərhal onun müdaxiləsini (mütləq) tələb edir. Bu siyasətin xüsusiyyəti dövlət rəhbərlərinin sənətini siyasi məkanın formalaşmasını əsas mənbəyə çevirir. **R.Dahlin** fikrincə, siyasət özülüündə nöqsanlar üçün geniş bir meydana, bu və ya digər qərarların qəbul olunması və olunmaması, bir sıra maraqların şişirdilməsi və qeyrilərin kiçilməsi deməkdir. Fransız alimi **Q.Erme** düzgün olaraq yazırdı ki, “ən yaxşı hökmdar o hökmdardır ki, vətəndaşların maraqlarını dövlətin iddialarından ən yaxşı müdafiə edə bilən”.

Qərb mütəfəkkirlərinin fikrincə (**A.Smit**, **A.Bentam**, **C.S.Mill** və b.) siyasətin əsas problemi - cəmiyyətin qurulmasıdır və burada siyasət nisbətən kiçik sahə ilə məhdudlaşdırıla bilər. Buna görə də, liberal tipli dövlətlər maraqlarının siyasi nizama salmasının tətbiq edilməsi sahəsi dövlətdən müstəqil olan vətəndaş cəmiyyəti ilə məhdudlaşdırılır. *Siyasətin məkan xüsusiyyəti*. Siyasətin ontoloji xüsusiyyətlərindən biri də məkan (topoloji) xüsusiyyətidir. Bu xüsusiyyət siyasəti həcmli-məkan mühiti kimi xarakterizə edərək, hakimiyyət uğrunda mübarizə aparən qüvvələrin fəaliyyətini ərazinin müəyyən nöqtələrində, yerlərində və sahələrində məhdudlaşdırır. Siyasi həyatın ərazi etibarı ilə bölünməsi real qarşılıqlı təsiri onun siyasi sahəsini təşkil edir. Başqa sözlə, siyasət fiziki, coğrafi məkanın müxtəlifliyini təmsil edir. Burada bir hissədə səmərəli, intensiv siyasi münasibətlər toplanır, digər hissədə isə hakimiyyət uğrunda rəqabət xeyli zəifləyir. Məkan xüsusiyyəti siyasi məkanının coğrafi sərhədləri və parametrlərini təsbit edir. Məsələn, mərkəzdə vacib olan siyasi qərarların qəbul olunması, hakim və müxalif partiyaların mövqelərinin toqquşması zamanı, kənd yerlərində əhalinin siyasi fəallığı cüzidir və hakimiyyətə təsir edən güc kimi çıxış etmir. Beləliklə, siyasət ayrı-ayrı lokal nöqtələrdə, bu və ya digər hərəkətləri həyata keçirən siyasi subyektlərin (toposlann) müxtəlif mövqelərin məcmusu şəklində işləyir. Onun

formalaşması orada və o vaxt, harada və nə vaxt insanlar və onların birləşmələri dövlət hakimiyyətini ələ alması və ondan istifadə etməsinə yönəldən hərəkətlərinin başlanmasıdır. Bu vəziyyətdə, siyasət aşağıdakı *xüsusiyyətlərə* malikdir: dərinlik, enlik və uzunluq. Məkan xüsusiyyəti siyasi məkanının coğrafi sərhədləri və parametrlərini təsbit edir, bu da insanlara hakimiyyət uğrunda mübarizə aparmağa imkan yaradır. Siyasətin məkan xüsusiyyəti göstərir ki, insanlar hakimiyyətin mərkəzindən uzaq və yaxın yerləşmələrindən asılı olmayaraq, bir qayda olaraq hakimiyyətə müəyyən bir nəzər nöqtəsini formalaşdırırlar. Beləliklə, məkanda mütəşəkkil mühit kimi qəbul edilən siyasət bu mühitin müəyyən məhdud nöqtələrində siyasi subyektlərin müxtəlif mövqelərinin məcmusu kimi fəaliyyət göstərir. *Siyasətin temporal xüsusiyyəti*. Siyasətin öz proseslərini zaman çərçivəsində inkişaf etmək qabiliyyəti onun temporal xüsusiyyəti ilə izah olunur. Siyasətin bu müvəqqəti ölçüsü mövcud təsisatların, idarəedən və müxalifət elitaların, fərdi və qrup halında aktorların, dövlət və beynəlxalq təşkilatların qarşılıqlı münasibətlərini göstərir.

Bir tərəfdən - siyasi zaman keyfiyyətə fiziki, astronomik zamandan fərqlənir. Siyasi zaman öz funksional “qətilikliyindən” əlavə birdən-birə qurtarmaq, “ani ölmək” qabiliyyətinə malikdir. İdarəedən rejimin iflası uğraması, nazirin gözlənilməz istefası, liderlərin siyasi ölümü - bu və ya buna bənzər faktlar siyasi hadisələrin fəvqəladə, əvvəlcədən gözlənilməyən müvəqqəti nəticələrdən xəbər verir. Başqa sözlə, hər subyektin siyasətdə öz xüsusi vaxtı və həyat rejimi (ahəngi) mövcuddur. Bu isə aktorları əl vəziyyətə qoyur ki, onlar öz məqsədlərini zaman şəraitinə uyğunlaşmasını tələb edir. Digər tərəfdən isə, siyasətdə vaxt həqiqətən çoxsimalıdır. Real siyasi proseslər birdən bir neçə müvəqqəti *vaxt diapazonlarında* yerinə yetirilir:

- real vaxt çərçivəsində (siyasi hadisələr müasir reallıqlara uyğun aktual hadisələrin başa çatmasının nöqtəyi-nəzərindən qəbul edilməsidir);
- tarixi zaman çərçivəsində (indiki hadisələrin qiymətləndirilməsi baş vermiş hadisələr ilə qarşılıqlı əlaqələndirməsidir);
- çox böyük dövrü əhatə edən zaman çərçivəsində (böyük miqyaslı meyar ilə hadisələrin qiymətləndirilməsidir).

Beləliklə, bu və ya digər siyasi hadisə müxtəlif müvəqqəti koordinatlara malik olur. Bu isə sübut edir ki, siyasi reallıq eyni vaxtda müxtəlif zaman, xronal (yun. “hronos” - “vaxt” deməkdir) məkanında mövcuddur. Real siyasət müvəqqəti meydanların kəsişməsidir, burada müxtəlif dərəcəli intensiv dəyişiklər tələb olunur. Vaxtilə bəzi hadisələr xırdalanır, əhəmiyyətini dəyişdirir, digərləri isə baş verənlərin əhatəliliyini göstərirlər.

Siyasətin morfoloji xüsusiyyəti

Morfoloji (yun. sözüdür - “forma, quruluş” deməkdir) *xüsusiyyət* - siyasətin təşkil mənbələrinin və quruluşunun təməl xüsusiyyətlərini əks etdirir. Ümumiyyətlə *morfolojiya* antropologiyanın bir bölməsidir və insan orqanizminin dəyişiklərinin qanunauyğunluqlarını öyrənir.

Bu mənada siyasətin nisbətən əhəmiyyətli xüsusiyyəti - *elitar və qeyri-elitar* dairələrin əsas subyekt kimi mövcud olmasıdır. Onların hərəkətləri (aksiyalar) və qeyri-aksiyaları (qarşılıqlı təsir) kütləvi hakimiyyət sahəsində siyasi həyat sahəsini

formalaşdırır. Siyasətin subyektlərin nəzəri təhlili təsdiqləyir ki, vətəndaşların və müxtəlif ictimai qrupların siyasi həyatda iştirakı və yeri eyni səviyyə kəsb etmir. Eləcə də, siyasi sahədə xüsusi rol oynayan sabit qruplar cəmiyyətdə özünü qabarıq şəkildə təzahür etdirir. Politologiyada belə qrupları *siyasi elita* kimi müəyyənləşdirirlər.

Siyasi elita hakimiyyətə spesifik tərzdə nüfuz etməkdə üstünlüyə malik olan və siyasi qərarların qəbulu prosesinə daim nüfuzlu təsir göstərən mütəşəkkil ictimai qrupdur.

Hind politoloqu **P.Şaramn** fikrincə, siyasi elita geniş mənada müəyyən dövr, bəzən bütöv nəslin həyatı ərzində ölkənin siyasi kursunun formalaşmasına və reallaşmasına təsir göstərənləri özündə birləşdirir. Elitanın mahiyyətinə, quruluşuna və xüsusilə siyasətdə roluna dair **H.Moska**, **V.Pareto** və **R.Mixelsin** fikirləri daha çox maraq doğurur. Həmin görkəmli tədqiqatçılar “elita” anlayışının məzmununu ilə bağlı *aşağıdakıları nəzərə çatdırırlar*.

- elitarlıq hər bir cəmiyyətə xasdır. Bunun əsasını insanları fərqləndirən müəyyən cəhətlər (psixoloji, zehni, əxlaqi və s.) şərtləndirir;
- elita xüsusi, spesifik və təşkilatçılıq xüsusiyyətləri ilə seçilən təbəqədir;
- kütlələr elitanın hakimiyyət səlahiyyətlərinə malik olması hüququnu, başqa sözlə, legitimliyini etiraf edir;
- hakimiyyətdə olan qüvvələr hakimiyyətdən könülü əl çəkdiyi üçün, onun uğrunda mübarizə gedişində elita bir-birini əvəz edir. Yuxarıda qeyd olunan əhalinin hər qrupu öz spesifik funksiyalarını yerinə yetirir. Elita problemini nəzərdən keçirərək belə bir cəhətə diqqət yetirmək lazımdır ki, elitar qruplar insanların ictimai həyatının bütün sahələrində təşəkkül tapır və fəaliyyət göstərir.

Elitar (“elit” sözündən - “seçilmiş” deməkdir) *qruplar* - cəmiyyət və dövlətin idarəetməsinin yerinə yetirilməsi və əhalinin maraqların təqdim etməsidir. Buna görə də, elita, ən əvvəl, fəaliyyətin müxtəlif sahələrində (yaradıcı, elmi, hərbi, iqtisadi, idman və s.) müvafiq həyat fəaliyyətində yüksək nailiyyətlər əldə edən şəxslərdən ibarətdir. *Qeyri-elitar qruplar* isə elitaların seçilməsinə nüfuz etmə, onların fəaliyyətinə nəzarət etmə, keçirilən dövlət kursuna təsir etmə funksiyalarını daşıyır. Bu baxımdan siyasət idarəedənlərin və idarə olunanların birgə iştirak etməsi, hökumətlərin və tabe olanların qarşılıqlı təsiri, peşəkarların və qeyri-peşəkarların kontaktların nəticəsində formalaşır.

Bununla belə, siyasi prosesin müxtəlif mərhələlərdə və fazalarda hərəkətlərin uyğunlaşmasının xarakteri və dərəcəsi, istifadə olunan funksiyaların komplekti, onların tutduğu yeri və əhəmiyyəti dəyişə bilər. Məsələn, qərarın qəbulunda və ya seçki vasitəsilə siyasi rejimin dəyişməsinə göstərmək olar. Siyasi fikrin tarixində müxtəlif məktəblərin və nəzəri cərəyanların nümayəndələri çox vaxt siyasətin iki subyektdən birinin əhəmiyyətini mütləqləşdirirlər. Məsələn, elitalistlər təkid edirlər ki, əhalinin kütlə təbəqələri siyasətin təşkilində lazım deyillər. Eqlitaristlər isə, əksinə, elə güman edirlər ki, kütlə siyasətin məkanını müstəqil formalaşdırmağa qadirdirlər. Lakin

təcrübə göstərir ki, siyasəti yerinə yetirməsi üçün həm elitar, həm də qeyri-elitar təbəqələr zəruridir.

Siyasi elitaların bir-birini əvəz etməsi *iki üsulla* baş verir: siyasi elita ilə onun əleyhinə olan qüvvələr arasında fəal və həlledici mübarizə və ya ləng və məhdud dəyişikliklər formasında ifadə olunan.

Hazırda qərb siyasi elmində qeyri-elitar qruplar hamısından əvvəl, demokratik cəmiyyətin hakim elitesinin siyasi qrupu ilə rəqabətdə olan təbəqə kimi nəzərdən keçirilir. Elitanın əvəz olunması isə təbii rəqabət mübarizəsinin nəticəsi kimi araşdırılır. Bu nöqteyi-nəzər demokratik elitizm konsepsiyasında (**R.Dahl**) öz ifadəsini tapmışdır. Elitanın sərvət nəzəriyyəsinin tərəfdarları onun qeyri-elitar qruplar ilə əvəz olunması problemini cəmiyyətin sərvət yönümündəki dəyişikliklərin nəticəsi kimi əsaslandırmağa çalışırlar. Beləliklə, müasir politologiyada köhnə idarə edən azlığı əvəz etməyə hazır olan siyasi qüvvələrin (qeyri-elitar qrupların) mövcudluğu iddia edilir. Bir sıra müəlliflər, məsələn, **Q.Lassuell** elitar və qeyri-elitar arasındakı mübarizəni elitanın sosial tərkibini köklü surətdə dəyişdirən siyasi inqilab hesab edir.

3. Siyasətin prosesual xüsusiyyəti

Siyasətin *prosesual xüsusiyyəti* onu insan fəaliyyətinin xüsusi tip kimi xarakterizə edir. Elitaların və qeyri-elitaların qarşılıqlı münasibətlərin çətinliyi, müxtəlif istiqamətli hərəkətlərin və digər analogi faktların siyasətə dinamik hadisənin səciyyəsinə verir.

Siyasət öz-özündə nisbətən intensiv dəyişən ictimai həyatın daxili çevik sahəsi bir-biri ilə daimi toqquşan, ruh yüksəkliyi və düşkünlük, oyanma və depressiya kimi təsəvvür olunur.

Belə oxşar dəyişikliklər subyektlərin gözlənilməz iflası üçün son dərəcədə tez imkanlar yaradır, siyasi oyunçuların qayda və normaları dəyişdirir, siyasi hadisələrin həcmi kiçildir (daraldır) və ya genişləndirir.

4. Siyasətin əsas prinsipləri

Məlumdur ki, sosial-siyasi fəallığın ali forması - siyasi fəaliyyətdir. Yəni şüurlu, o cümlədən, siyasi münasibətlər sahəsində professional işdir.

Siyasət - cəmiyyəti və siyasi təsisatlarını idarədən, insanlara məxsus qrup fəallığının xüsusi sahəsidir. Ümumilikdə cəmiyyətdə idarəetməni - özünüidarəetmə, siyasəti isə vətəndaş fəallığı ilə əvəz etmək olmaz. Məlum dərəcədə, siyasəti kütlə tərəfindən bilavasitə həyata keçirməyi ancaq fərdlərin və sosial qrupların siyasi hərəkətlərdə iştirakının mikrosəviyyədə mümkündür. Kütlələrin böyük siyasətdə iştirakı faktiki olaraq liderin seçim haqqı ilə məhdudlaşır.

Siyasətçilərin fəaliyyəti əsasında siyasi təcrübənin elmi, obyektiv prinsipləri dayanır. Elmi ədəbiyyatda aşağıdakı *prinsiplər* sadalanır və xarakterizə olunur:

- insanların maraqların və tələbatların nəzərə alınması və harmonizasiyası;
- sistemlilik və komplekslik;
- obyektivlik və konkretlik;
- səmərəlilik və optimallıqdır.

İnsanların maraqların və tələbatlarının nəzərə alınması və harmonizasiyası prinsipi. Məlumdur ki, siyasətin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, müxtəlif sosial qrupların cürbəcür maraqlarını birləşdirməkdir və onları ümumi bir marağa gətirməkdir. Siyasət hakim hərəkətlərdə öz ümumi marağını göstərməlidir. Burada

bir sinfin marağı, xüsusən bir partiyanın marağı olmamalıdır. Siyasətdə ümumbəşər prinsipləri həyata keçirmək və bu prinsiplərin köməyi ilə insanları ayırmamaq, birləşdirmək lazımdır. *Sistəmlilik və komplekslik prinsipi* - vahid cəmiyyətin yaradılmasına və inkişafına yönəlibdir. Yəni elə cəmiyyətə ki, burada iqtisadi, sosial, siyasi və mənəvi həyatın bütün hissələrin, ünsürlərin harmonik uyğunluğu və qarşılıqlı hərəkətlərin mövcudluğu öz yerini tapsın.

Müasir cəmiyyətin inkişafı müəyyən bir problemlərin müvəffəqiyyətli həlli sayəsində yox, o, ancaq ictimai həyatın bütün sahələrin, hər sahənin daxilində bütün ünsürlərin birgə qarşılıqlı hərəkətlərdən asılıdır. *Obyektivlik və konkretlik prinsipi* siyasi gerçəkliyin obyektiv qaydaların və qanunların nəzərə alınması, gerçəkliyin dərin təhlil əsasında qərarların qəbulunu, doğru və elmi işlənmiş informasiyanı, statistik faktlarını göstərir. Obyektivlik və konkretlik səthi ilə, özbaşına axınla, qeyri-mütəşəkkilliklə və subyektivliklə bir araya sığmazlar. *Səmərəlilik və optimalıq prinsipi* qüvvələrin və resursların daha səmərəli istifadəsini, qoyulan məqsədin daha əlverişli şəraitdə çatmasıdır. Bazar münasibətlərinə keçid zamanı iqtisadiyyatda dəyişiklər siyasi sahədə dəyişikləri qabaqlamalı və ya da yan getməlidir, lakin heç də əksinə olmamalıdır. Xüsusi siyasi ədəbiyyatda siyasətin və siyasi fəaliyyətin prinsiplərinin digər miqdarı da göstərilir. Lakin bu bir o qədər də, vacib deyil. İlk növbədə, başa düşmək lazımdır ki, siyasət özbaşına axan olmamalıdır. Burada elmi işlənmiş, obyektiv prinsiplər var ki, onlardan da daimi rəhbər işində istifadə olmalıdır.

Siyasi fəaliyyəti adətən *üç əsas qrupa* ayırırlar:

- siyasi sistem çərçivəsində fəaliyyət;
- siyasi sistemin ictimai mühitə münasibəti ilə əlaqədar olan fəaliyyət;
- siyasi hakimiyyət təsisatlarını əhatə edən sosial mühitin doğurduğu fəaliyyətdir.

Həmin fəaliyyət qruplarının mahiyyətindən çıxış edərək tədqiqatçılar siyasi fəaliyyətin *iki növünü* - praktiki və nəzəri siyasi fəaliyyətinin mövcudluğunu göstərirlər. İnsanların siyasi fəaliyyətinin hər iki növü onların siyasi davranışı ilə sıx bağlılıq kəsb edir.

MÖVZU-4

HAKİMİYYƏT NƏZƏRİYYƏSİ

"Hakimiyyət" anlayışının mahiyyəti və əhəmiyyəti.

Hakimiyyətin mənbələri və resursları.

Siyasi hakimiyyət hakimiyyətin növ müxtəlifliyi kimi.

"Hakimiyyət" anlayışının mahiyyəti və əhəmiyyəti

İctimai münasibətlər tarixində elə bir fenomen tapmaq çətindir ki, hakimiyyət qədər daim sosial ziddiyyətlər doğursun və özündə ziddiyyətlər əks etdirsən. Bununla yanaşı, hakimiyyət barədə bütöv elmi təlimin yaranması üçün real zəmin vardır. Siyasi fakir tarixində **Platon, Aristotel, Siseron, Nizamülmülk, N.Gəncəvi, N.Makiavelli, T.Hobbs, C.Lokk, İ.Kant** və digər mütəfəkkirlər hakimiyyət fenomenini izah etməyə çalışmışlar. **Aristotel** qeyd edirdi ki,

hakimiyyət, ilk növbədə, cəmiyyəti təşkil etmək üçün lazımdır. Cəmiyyətin tamlığını və vahidliyini saxlamaq üçün onun bütün iştirakçıları vahid iradəyə tabe olmalıdırlar. **Nizamülmülk** tək-cə filosof deyildi, ömrünü dövlət işinə həsr etmiş böyük bir imperiyanın qurucusu və idarə edəni idi. Bu səbəbdən onun “Siyasətnamə”si ideallara xidmət edən normativ bir əsər yox, hökmdarlıq, siyasət sənətinin qanunauyğunluqlarının, texnologiyasının cəmləşdiyi bir dərslik, dövlətçilik məktəbidir. **N.Gəncəvi** erkən Şərqi Renessans fəlsəfəsinin böyük nümayəndəsidir. Onun “Xəmsə”sinə daxil olan əsərlərin əksəriyyəti ictimai-siyasi ideyalarla zəngindir. Bu cəhətdən “İskəndəmə” və “Sirlər xəzinəsi” əsərləri xüsusi yer tutur. **N.Gəncəvi** ədalətli hökmdar ideali axtarmış və onu İskəndərin obrazında təcəssüm etmişdi. Onun bu qəhrmanı ideal hökmdar, müdrik filosof və uzaqgörəndir. Hakimiyyət problemi ilahiyyətçilərin diqqətindən də yayınmamışdır. Orta əsrlərdə **F.Akvinski** yazırdı ki, hakimiyyətin mahiyyəti ağılıq və tabelik münasibətlərindən ibarətdir, burada insan iyerarxiyasının yuxarı pilləsində olan şəxslərin iradəsi əhalinin aşağı təbəqələrini hərəkətə gətirir. Bu qayda Allah tərəfindən qoyulmuşdur. Buna görə də, o, xeyirdir, sərvətdir. **M.Vebera** görə “hakimiyyət” anlayışı geniş mənada işlədilir: valideyn, ailə, vərdiş, hiss, pul, din, ideologiya, məhkəmə, mafiya, partiya hakimiyyəti və s. Bütün müxtəlifliyinə birmənalı olmasına baxmayaraq, bu anlayışları birləşdirən və onlara ümumilik təlqin edən yeganə cəhət vardır: bir qrupun iradəsi və hərəkətləri digərlərinin iradəsi və hərəkətləri üzərində hökmranlıqdır. **M.Dyuverje** hakimiyyətin *iki tərəfinin* olduğunu qeyd edirdi. Onun fikrincə, hakimiyyət bir tərəfdən bir qrupun digəri üzərində ağılıq alətidir, digər tərəfdən isə sosial qaydanı qoruyub saxlamaq üsulu, ümumi rifah naminə hamının bir kollektivdə müəyyən inteqrasiyasıdır. Müasir politologiyada **V.Pareto**, **H.Moska**, **R.Mixels** və b. əsərləri hakimiyyət nəzəriyyəsinin işlənilib hazırlanmasında böyük rol oynamışdır. Amerika politoloji məktəbin nümayəndəsi, pragmatizm və siyasi realizm məktəbinin banisi və rəhbəri **Hans Morgentau** (1904-1979) yazırdı ki, “hakimiyyət dedikdə, insanın başqa insanların şüuru və hərəkətləri üzərində nəzarət etməsi başa düşülür”. Amerika sosiologu **Piter Blau** (1918-2002) “Sosial həyatda mübadilə və hakimiyyət” (1964) əsərində yazırdı: “Hakimiyyət bir fərdin, yaxud qrupun başqaları üzərində öz iradəsini həyata keçirməsidir”.

T.Louson və **D.Qerrodun** lüğət-sorğusunda qeyd olunur ki, hakimiyyət “insanın və ya qrupun öz məqsədlərinə əks-təsirə ehtimal olunan əksinə çatmağa imkanındır”. Rus leksikoqrafı **V.İ.Dalm** (1801-1872) lüğətində isə hakimiyyət “nəyinsə üstündə hüquq, güc və iradədir, fəaliyyət və azadlıqdır; başçılıq, idarə etmədir...” Elmi ədəbiyyatda hakimiyyətin probleminin öyrənilməsinə *sosial, psixoloji, bixeviorçu, qneseoloji, təşkilati və siyasi* aspektlərdə diqqət yetirilir. *Sosial* aspektə görə, hakimiyyət zorakılıq münasibətləridir. **M.Veberin** fikrincə, siyasətin başlıca vasitəsi zorakılıqdır. *Psixoloji* aspekt hakimiyyətin liderlik münasibətlərindən ibarət olduğunu ifadə edir. *Bixeviorçu* aspektinə görə, hakimiyyət davranışın xüsusi tipidir. *Qneseoloji* aspekt hakimiyyətə biliklərdən istifadə olunmasının məqsədyönlü üsulu kimi diqqət yetirir. *Təşkilati* aspekt hakimiyyəti qayda yaratmaq, təşkil etmə səviyyəsi kimi nəzərdən keçirir. *Siyasi* aspekt isə hakimiyyəti təsir etməni həyata keçirmək, tabeçilik, məcbur etmə üsulu

kimi səciyyələndirir. Hakimiyyətin belə anlayışı onun quruluşunu açmaq, ona aid olan səciyyələri vahid bir yerə bağlamağa imkan yaradır. Hakimiyyət mürəkkəb quruluşa malik olan sosial təzahür kimi aşağıdakı *ünsürlərlə səciyyələnilir*.

- hakimiyyətin subyektləri (idarə edənlər);
- hakimiyyətin obyektləri (idarə olunanlar);
- hakimiyyətin mənbələri (hakimiyyəti yaradan və onun legitimliyinin dəstəkləyən təzahür);
- hakimiyyətin resursları (hakimiyyəti praktiki olaraq həyata keçirilməsi üçün zəruri vasitələr məcmusu);
- hakimiyyətin funksiyaları (ictimai vəzifələrdir ki, onları yerinə yetirmək üçün hakimiyyət xidmət edir).

Hakimiyyətin *universal xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar aiddir*: onun ümumiliyi - cəmiyyətin bütün sahələrdə işləməsi; inklyu- zivliyi - bütün fəaliyyət növlərinə yayılmasının bacarığı; inteqrallanması (birləşməsi) - insanları, sosial qrupları əlaqələndirməsi və onları

bir-birinə qarşı qoymaq qabiliyyəti. Beləliklə, “hakimiyyət” termini sosial kontekstdə kiminsə (insanın, yaxud qrupun) başqalarını müəyyən şəkildə öz istədiyini etməyə müxtəlif vasitələrlə məcbur etməsi mənasında işlədilir. Buna yalnız elə şəxs (yaxud qrup) nail ola bilər ki, o, yaxşı nətiq olsun, ona hər tərəfli etibar olunsun, müəyyən vəzifə sahibi olsun, lazım olanda sanksiya vermək imkanına malik olsun. Hakimiyyət nəzəriyyəsinin tam elmi mövcudluğu üçün başlıca meyar hakimiyyətin siyasətə münasibətidir. Bəzi hallarda *hakimiyyəti siyasətlə eyniləşdirirlər*.

Hakimiyyət nəzərisində ilk dəfə hakimiyyətin, yoxsa siyasətin yaranması məsələsinə dair mübahisəli mülahizələrə bu gün də təsadüf olunur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, hakimiyyət siyasətin həyata keçirilməsi vasitəsidir.

Hakimiyyət siyasətin mərkəzi, mütəşəkkil, tənzimləyici və nəzərətedici başlanğıcıdır. Hakimiyyət uğrunda onu mənimsəmək və əldə saxlamaq istiqamətində mübarizə cəmiyyətin siyasi həyatın ən başlıca aspektidir.

Buna görə, hakimiyyət bu və ya digər məqsədlərin həyata keçirilməsinə cəhd edən qüvvələr, siyasətçilər üçün sadəcə olaraq məqsəd deyil. Hakimiyyətə gələn siyasi qüvvələr hakimiyyətin müxtəlif səviyyələrdə konkret quruluşlarını formalaşdırır və öz maraqlarına uyğun siyasət işləyib hazırlayır, həyata keçirməyə çalışırlar.

Deməli, bu və ya digər siyasi qüvvənin yeritdiyi siyasət onun mənimsədiyi hakimiyyətin həyata keçirilməsi vasitəsi kimi səciyyələnilir.

Hakimiyyətin mənbələri və resursları

Tarixi təcrübə göstərir ki, insanların razılaşıdırılmış fəaliyyətinə zərurət təzahür etdikdə, onların fəaliyyəti nüəyyən məqsədlərin əldə olunmasına tabe olur. Eyni zamanda, idarə edənlərlə idarə olunan, hakimiyyətdə olanlarla hakimiyyətdən

məhrum olan, ağılıq edənlə asılı vəziyyətə düşən müəyyənləşdirilir. Tabelikdə olma motivləri müxtəlif formada nəzərə çarpır. Bu motivlər qarşıya qoyulan məqsədlərin əldə olunması marağına, sərəncamların həyata keçirilməsi zərurətindən doğan inama, idarəedənlərin nüfuzuna və nəhayət, tabeçilikdən imtina etdikdə arzu olunmaz nəticələrdən ehtiyat etmək hissində əsaslanı bilər. Qeyd olunan motivlər özlüyündə hakimiyyətin səmərəliliyi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir və onun uzunömürlü olmasına real təminatdır. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, *hakimiyyət münasibətləri* ictimai həyata obyektiv surətdə xas olan hadisədir.

Hakimiyyət nəzəriyyəsinin tədqiqatçı - alimlər belə nəticəyə gəliblər ki, hakimiyyət mürəkkəb bir təzahürdür, onun tərkibini bir tərəfdən *subyekt və obyekt*, digər tərəfdən isə *mənbələr və resurslar* təşkil edir.

Subyekt (aktor) hakimiyyətin fəal istiqamətverici başlanğıcını təcəssüm etdirir. Ayrı-ayn insanlar, təşkilatlar, xalq və hətta BMT də dünya birliyinin hakimiyyətin subyekti kimi çıxış edə bilər.

Hakimiyyətə tabe olanlar isə onun *obyektini* təşkil edirlər. Ağılıq və tabelik münasibətlərinin olmadığı yerdə hakimiyyətdən, eləcə də onun subyekti və obyektindən danışmağa dəyməz.

Hakimiyyətin mənbələri çox müxtəlifdir. Siyasi elmdə tez-tez sadalanan *mənbələr* aşağıdakılardır: fiziki qüvvə (güç), var-dövlət, bilik, tutduğu vəzifə və təşkilatdır.

Fiziki güc - hakimiyyəti ələ alması, saxlanması və məqsədlərin həyata keçirilməsidir. *Var-dövlət* - çox vaxt insanları tabe etmək üçün hakimiyyətə lazımdır. *Bilik* - informasiya, təcrübə hər vaxt hakimiyyətə lazım idi və indi də vacibdir. *Təşkilat* - müasir dövrdə hakimiyyət mənbələrindən ən güclüsüdür. Faktiki olaraq tutulan vəzifə yalnız təşkilatın ünsürü olaraq hakimiyyətin mənbəyi kimi əhəmiyyət kəsb edir.

İnsanların müəyyən qisminin digərlərinə tabe olmasının ən mühüm sosial səbəblərindən biri hakimiyyətin resurslarının qeyri bərabər səviyyədə bölüşdürülməsidir. "*Resurs*" termini sözün geniş və dar mənasında işlədilir. *Geniş mənada* o, fərdin və ya qrupun başqalarına təsir göstərmək məqsədilə istifadə etdiyi çoxcəhətli vasitələr sistemidir. Bu vasitələr siyasi hakimiyyətin özünəməxsus təsir üsullarını da ehtiva edir. O, malik olduğu resurslardan tabeliyində olanları inandırmaq, həvəsləndirmək və həm də cəzalandırmaq məqsədilə istifadə edir. Lakin hakimiyyət resurslarının geniş mənada təsəvvür olunması hakimiyyətin müxtəlif ünsürlərinin fərqləndirilməsinə imkan yaratmır.

Hakimiyyətin məzmununu və quruluşunu düzgün öyrənmək baxımdan "resurs" terminini *dar mənada* işlətmək məqsədəuyğundur. Bu mənada bütöv resurslar sisteminə elə vasitələrdən danışmaq daha vacibdir ki, bunlardan istifadə edilməsilə subyektin obyektə təsiri olunur.

Hakimiyyətin əsası olmaq etibarilə resursların həlledici əhəmiyyəti amerikalı sosioloqu **P. Blau** və b. "*Sosial mübadilə*" nəzəriyyəsində öz əksini daha aydın tapmışdır. Onun bu nəzəriyyəsinə görə, hakimiyyətin əsasını defisit resursların qeyri- bərabər səviyyədə bölüşdürülməsi təşkil edir. Resurslara malik olmayan insanlar bunları tabeliyində olduqları insanların

sərəmcamları icra etmək müqabilində (mübadilə yolu ilə) əldə edirlər. Beləliklə, insanların müəyyən qrupu başqalarından asılı vəziyyətə düşür, daha dəqiq desək, hakimiyyətin obyektinə çevrilir. Cəmiyyət üzvlərinin sosial, maddi və mənəvi tələbatlarının ödənilməsi vasitələri kimi hakimiyyətin resursları da çoxcəhətlidir. Hakimiyyət resurslarının mövcudluğu cəmiyyət üzvlərinin həyat fəaliyyəti sahələrindən irəli gəlir. Bu baxımdan resurslar sırasında *iqtisadi, sosial, informasiya, təcrübə, məcburiyyət, dil və s.* resurslar səciyyəvidir.

Həmin resurslar içərisində ən mühüm olanlardan biri *iqtisadi* resursdur.

Hakimiyyətin fəaliyyəti onsuz mümkün deyil. İqtisadi resurslar sırasında var-dövlət, pul xüsusi rol oynayır. İstər hakimiyyətin irsən keçməsində, istər inqilabi çevrilişlərdə və ya

seçkilərin demokratik proseduralarında pul resursunun rolu aydın şəkildə nəzərə çarpır.

Hakimiyyətin fəaliyyəti, iqtisadi proqramın hər cür növünün həyata keçirilməsi böyük iqtisadi vəsaiti ilə bağlıdır. Beləliklə, hakimiyyətin gücü, möhkəmliyi və legitimliyi cəmiyyətdəki iqtisadi sabitliyin əldə olunmuş səviyyəsindən bilavasitə asılıdır. Hakimiyyətin əsasını təşkil edən mühüm vasitələrdən digəri *sosial* resurslardır. Sosial resurslar sosial dərəcəsini artırmaq və ya azaltmaq qabiliyyətindədir. O, tez-tez iqtisadi resursla eynilik təşkil edir. Sosial resurslar mühüm göstəricilər olmaq etibarilə vəzifəni, nüfuzu, təhsili, tibbi xidməti, sosial təminatı və s. özündə ehtiva edir.

Hakimiyyət resurslarının digər mühüm növü *informasiya* resurslarıdır. İnformasiya resurslarına bilik, təcrübə, informasiyanın özü, onların əldə olunması və yayılması vasitələri daxildir. Amerika sosioloqu və futuroloqu **Elvin Toffler** (1928) qeyd edir ki, XX əsrin sonunda bilik və informasiya hakimiyyətin ən mühüm resursuna çevrilir. O, yazır: “İctimai inkişafın gedişində hakimiyyətin məcburetmə və var-dövlət kimi ənənəvi resursları tam aradan qalxmasa da, öz təsirini itirirlər. Əsl hakimiyyət isə biliklərə və informasiyaya əsaslanmalıdır”.

İnformasiya resurslarının əldə olunması vasitələrindən çox mühümü *kütləvi informasiya vasitələridir* (KİV). Bu gün dünyanın bütün ölkələrində hakimiyyətin sərəncamında olan KİV resursların “ən gənc” növüdür. KİV həm hakimiyyətin təşəkkülü dövründə, həm də onun fəaliyyət mərhələsində əhəmiyyətli rol oynayır. Hakimiyyətin mühüm resurslarından biri də *məcburiyyət (güc)* resurslarıdır.

Hakimiyyət resurslarının bu növü ölkənin müdafiəsini təmin etmək, daxili qayda-qanun yaratmaq, hakimiyyətin təhlükəsizliyinə nail olmaq funksiyasını yerinə yetirir. Məcbur etmə resurslarına silah, fiziki məcburiyyət təsisatları və bu təsisatlarda çalışmaq üçün xüsusi hazırlığa malik

şəxslər daxildir. Hakimiyyət güc resurslarından o zaman istifadə edir ki, onun cəmiyyətə təsiri tükənir və gücü azalır. Hakimiyyət münasibətlər sistemi olmaq etibarilə, bir sıra mühüm *funksiyaları* yerinə yetirir. Hakimiyyətin başlıca funksiyası bütövlükdə cəmiyyəti *idarə etməkdən, ona rəhbərlikdən* ibarətdir.

Hakimiyyətin bu funksiyası bir tərəfdən ölkənin, dövlətin idarə sahələrinin (iqtisadi, sosial, siyasi və s.) tənzimlənməsində təzahür edir. Cəmiyyətin idarə olunması funksiyası sözün dar, konkret mənasında isə əhalinin müxtəlif təbəqələri

arasındakı ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasını, ayrı-ayrı sosial qrupların, birliklərin və fərdlərin maraqlarını təmin olunmasını nəzərdə tutur.

Hakimiyyətin ən mühüm funksiyalarından biri də *idarəetmə məqsədlərinin reallaşmasına* nail olmaqdan ibarətdir. Bu funksiya mahiyyət etibarilə cəmiyyətin idarə olunması funksiyası ilə sıx bağlı olub və onun tam reallaşmasına xidmət edir.

Hakimiyyət

idarə edənlərlə idarə olunanlar arasında hökmranlıq və tabeçilik münasibətlərini həyata keçirməlidir.

Hakimiyyət fenomeni cəmiyyətə təbiətən xasdır. Bununla belə hakimiyyət müxtəlif mənbələrə və dayaqlara malik olan çoxcəhətli fenomendir. Qarşıya qoyulan məqsədlərin reallaşdırılması funksiyasının zəruriliyi və əhəmiyyəti də buradan irəli gəlir.

Hakimiyyətin digər mühüm funksiyası *siyasi sistemin özünün optimallaşdırılması*, onun təsisatlarının (dövlət, partiya sistemləri, seçki sistemi və s.) hakimiyyətə gələn qüvvələrin məqsədlərinə və vəzifələrinə uyğunlaşmasıdır. Tarixi təcrübədən məlumdur ki, hakimiyyətə gələn siyasi lider və ya qrup özündən əvvəlki siyasi sistemi saxlamağa çalışır.

Nahayət, hakimiyyətin ən əhəmiyyətli funksiyalarından biri - ölkə daxilində münaqişələrin tənzimlənməsi, mövcud ictimai sistemin *daxili əlaqələrinin həyata keçirilməsi və sabitliyin təmin olunmasıdır*.

Bu və ya digər dövlətlərdə hakimiyyətin həmin funksiyası müxtəlif dərəcədə həyata keçirilir. Siyasi vasitələr sistemində yalnız zorakılıq, güc tətbiq etməklə qorxutmaq, cəzalandırmaq xas deyil, eləcə də mükafatlandırma, əməkdaşlıq, mübadilə və s. aiddir.

Hakimiyyət *iki tərəf arasında* münasibət olmaq etibarilə mövcud cəmiyyətdə hamı tərəfindən qəbul olunmuş və ya hüquqi cəhətdən təsbit olunmuş dəyərlərə və prinsiplərə əsaslanır.

Siyasi hakimiyyət hakimiyyətin növ müxtəlifliyi kimi

Siyasi hakimiyyət politologiyam başlıca kateqoriyasıdır. O, cəmiyyətin siyasi sisteminin mahiyyətini və əhəmiyyətini başa düşməyə imkan yaradır.

Politologiyam bütün problemləri bu və digər dərəcədə *"siyasi hakimiyyət"* anlayışı ilə qarşılıqlı əlaqə daşıyır.

Hakimiyyət və sosial hakimiyyət terminlərini bütövlükdə siyasi hakimiyyətin sinonimi kimi başa düşmək elmi ədəbiyyatda çoxdan qəbul edilmişdir. Burada birmənalı şəkildə qeyd olunur

ki, hakimiyyət mövcud sosial sistemin üsürlərindən birinin həmin sistem daxilində öz xüsusi mənafeyini real sürətdə həyata qabiliyyətidir. Bu baxımdan hakimiyyət cəmiyyətdə baş verən proseslərə real təsir göstərməkdir. Sözün əsl mənasında *hakimiyyət insanlar arasındakı münasibətdir*.

Hakimiyyətin məzmunu geniş mənada onun sosial mahiyyət kəsb etməsi ilə şərtlənir. *Sosial hakimiyyəti* səciyyələndirən başlıca xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, o, ancaq siyasi sahədə yox, həmçinin, iqtisadi, hüquqi, əxlaqi, psixoloji formada da təzahür edir. Sosial hakimiyyət sosial pillələrin-statusun, vəzifənin, güzəştin və

imtiyazların bölüşdürülməsi qabiliyyətidir. Müasir dövlətlər böyük sosial hakimiyyətə malikdirlər və sosial siyasətin köməyi ilə əhalinin müxtəlif kateqoriyalarının vəziyyətinə təsir göstərə bilirlər.

M.Veber hakimiyyətin üç növü haqqında danışdı: *iqtisadi hakimiyyət, ideoloji (siyasi) hakimiyyət, hüquqi (dövlət) hakimiyyət. İqtisadi hakimiyyət* iqtisadi resurslar, müxtəlif maddi

sərvətlər üzərində nəzarəti ifadə edir. Sabit ictimai inkişaf dövründə iqtisadi hakimiyyət adətən, digər hakimiyyət növləri ilə, ilk növbədə, siyasi hakimiyyətlə sıx bağlıdır. Məşhur Polşa sosioloq və politoloqu **Eji Vyatnn** (1931) fikrincə, iqtisadi hakimiyyət xalis formada siyasi məcburiyyət adlanan ünsürə malik deyildir, başqa sözlə desək, iqtisadi hakimiyyət siyasi məcburiyyətə əsaslanmayan ictimai münasibətdir. İqtisadi hakimiyyəti həyata keçirməyə imkan verən maddi istehsal vasitələrinin sahibləri mülkiyyəti, yəni öz hakimiyyətinin mənbəyini səmərəli sürətdə müdafiə etmək üçün siyasi hakimiyyətə təsir etmək, onu ələ keçirməni istəyirlər. Öz növbəsində, ixtiyarında siyasi məcburiyyət vasitələri olanlar iqtisadi potensialdan öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün istifadə edirlər.

Siyasi hakimiyyət böyük ictimai qruplar arasındakı münasibətlərdən, bunlardan birinin öz iradəsini real surətdə həyata keçirmək bacarığıdır. Siyasi hakimiyyət insanların birgə fəaliyyətinin təşkili və tənzimlənməsinin mühüm amili, onların qarşılıqlı münasibətlərinin qaydaya salınmasının, cəmiyyətdə nizam-intizamın və sabitliyin təmin edilməsi vasitəsidir.

Siyasi hakimiyyət bütün cəmiyyətə *rəhbərlik iradəsini* həyata keçirmək, onu *idarə etmək*, dövlətin sərəncamında olan vasitələrin köməyi ilə xalq kütlələrinin davranışına müəyyən edici *təsir göstərmək*, insanları qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq naminə *səfərbər etmək*, müxtəlif qruplar arasındakı *münasibətləri tənzimləmək* qabiliyyətidir.

Siyasi hakimiyyətin uğurları çox amillərlə şərtlənir. Həmin amillər sırasında siyasi hakimiyyətin qanuniliyini əsaslandırmaq, onun cəmiyyətdə rəhbər rolu hüququnu etiraf etmək mühüm əhəmiyyət daşıyır. Siyasi hakimiyyət, müəyyən mənada, bütün digər hakimiyyət növlərinin davamıdır. O, bütün başqa hakimiyyət növlərinə aiddir və onları başqa vasitələrlə davam etdirir. Siyasi hakimiyyətin xüsusiyyəti ondadır ki, o, yalnız qüvvəyə və zora deyil, həm də ictimai münasibətləri qanunvericilik yolu ilə tənzimlənməsinə əsaslanır və yalnız bu qanunların icrası üçün zor tətbiq edir. Təsnifat cəhətdən sinifsiz və sinifli cəmiyyətlərdəki hakimiyyətdən danışmaq olar.

Dövlət siyasi hakimiyyətin xüsusi təşkilatıdır. Dövlət cəmiyyətdə birləşdirən, təşkil edən və nizama salan başlıca qüvvədir. Dövlətin ən mühüm vəzifələrindən biri cəmiyyətdə mövcud olan münaqişəli maraqlar arasındakı ziddiyyətləri həll etməkdən ibarətdir.

Siyasi hakimiyyət mahiyyət etibarilə onun mexanizmini təşkil edən orqanlar və təsisatlar sistemində maddi təcəssümünü tapır. Dövlət hüquq təsisatlarında maddiləşən siyasi hakimiyyət dövlət hakimiyyəti kimi çıxış edir. Başqa sözlə, siyasi hakimiyyət dövlətçiliyin inkişafının bu və ya digər forması və səviyyəsi ilə sıx surətdə bağlıdır. Geniş anlayış olmaq etibarilə siyasi hakimiyyət digər

hakimiyyət formalarından fərqlənir və spesifiklik kəsb edir. Siyasi hakimiyyətin fərqləndirici *xüsusiyyətləri* aşağıdakılardır:

1. *alilik* - qərarların bütün cəmiyyət və digər hakimiyyət növləri tərəfindən yerinə yetirilməsi;
2. *ümumillik* - bütün cəmiyyətin adından fəaliyyət göstərmək hüququna malik olması;
3. *öz gücündən və idarəetmənin* digər vasitələrindən ölkə daxilində açıq, qanuni şəkildə istifadə etməsi;
4. *qərarların qəbul edilməsi* üçün ümumdövlət mərkəzinin (hakimiyyət orqanları sisteminin) mövcudluğu;
5. hakimiyyəti əldə etmək, saxlamaq və həyata keçirmək məqsədilə istifadə olunan *vasitələrin geniş və miqyaslı* olmasıdır.

Hər bir dövlətdə siyasi qurumun əsasım hakimiyyət təşkil edir. Dövlət və hakimiyyət sosial-siyasi prosesləri səmərəli təşkil etməlidirlər. Dövlət təşkilinin sistemi dəyişdikcə siyasi qurum da dəyişir. Hər bir dövlətin təşkili sisteminə müəyyən bir siyasi qurum forması xasdır. *Bunlar aşağıdakılardır.*

1. *plutokratiya* (yun. dil. “plutos”- varlıların hakimiyyəti) siyasi qurumun elə bir formasıdır ki, hakimiyyət cəmiyyətin daha varlı təbəqəsinə mənsub olur və kütlənin hakimiyyətə gəlməsinə imkan verir. Bu siyasi qurumun nümayəndələri nadir hallarda kütlədən istifadə edirlər (saray çevrilişləri plutokratiyaya daha xasdır);
2. *meritokratiya* (lat. dil. “meritus” - istedadlıların hakimiyyətidir). Prinsip etibarilə bu siyasi qurumun forması yalnız cəmiyyətin bütün təbəqələrindən rəhbər vəzifələrə irəli çəkilən bacarıqlılar üçündür. Lakin, bu siyasi qurum forması da cəmiyyəti nəticə etibarilə *iki yez* bölür: elita və idarə olunan kütlə. Bu termin 1958-ci ildə ingilis sosioloq və politoloqu **Maykl Yanq** (1915-2003) tərəfindən irəli sürülmüşdür;
3. *oxlokratiya* (yun. dil. “ochlos”- kütlə hakimiyyəti) siyasi qurum forması kimi inqilablar və üsyanlar nəticəsində təzahür edir və müvəqqəti xarakter daşıyır, özünün kortəbiiyyəti və xaotikliyi ilə seçilir;
4. *demokratiya* (yun. dil. “demos”- xalq hakimiyyəti) siyasi qurum forması kimi xalq hakimiyyətin, azadlığın, bərabərliyin tanınmasına əsaslanır. Demokratiya siyasi qurum forması olmaq etibarilə azlığın çoxluğa tabe olmasını qəbul edir, həmçinin vətəndaşların hüquqi və siyasi azadlığı şəraitində əsas dövlət hakimiyyətinin orqanlarına bərabər seçkilərin keçirməsini və qanunların cəmiyyətdə reallaşdırılmasını nəzərdə tutur;
5. *partokratiya* (lat. dil. “partio”- partiya hakimiyyəti) şəraitində bacarığından və istedadından asılı olmayaraq bütün rəhbər vəzifələrə və dövlət hakimiyyətinin bütün orqanlarına yalnız partiya üzvləri təyin edilir və yalnız partiya tərəfindən işdən götürülür.

Siyasi hakimiyyətin sabitliyin əsas prinsipləri fərqləndirilir: *legitimlik* və *səmərəlilik*. Hakimiyyətin *legitimliyi* - hakimiyyətin ictimaiyyət tərəfindən onun qərarların, liderlərin və təşkilatların qəbul etməsi prosedurasıdır. “Legitimizm” termini Fransada XIX əsrin əvvəlində meydana gəlir və kralın hakimiyyətinin bərpa etməsi ilə bağlı siyasi hərəkəti ifadə edirdi.

Legitimliyin mahiyyətinə böyük diqqət həm elmdə, həm də siyasi təcrübədə hər vaxt yetirilirdi. Belə ki, amerikalı sosioloq və politoloq **Seymur Lipset** (1922-2006) elə hesab edir ki, legitimlik cəmiyyət üçün mövcud olan siyasi təsisatlar insanlarda inandırmanı yaratmaq və müdafiə etmək bütün olanlardan ən yaxşısını sübut etmək sistemin qabiliyyətindən ibarətdir.

Hakimiyyətin legitimliyi onun səmərəliliyi ilə xarakterizə olunur. *Səmərəlilik* - onun tamamlayıcı, öz funksiyalarını yerinə yetirilməsi, vətəndaşların, xüsusilə elitanın, gözləmələrin reallaşmasıdır. Müasir dövrdə legitimlik və hakimiyyətin səmərəliliyi iki vacib faktor kimi çıxış edir - *sabitlik*, ona inam və vətəndaşlar tərəfindən *müdafiə* etməsidir.

M.Veber xalis, ideal tiplər nəzəriyyəsinə əsasən hakimiyyətin (ağalığın) *üç tipini* müəyyənləşdirirdi

ənənəvi, harizmalı və rəşional-leqal demokratik hakimiyyət.

Xalis halda *ənənəvi hakimiyyəti* **M.Veber** patriarxal hakimiyyət adlandırır. İlk əvvəllər patriarxallıq eyni bir qəbilə qrupu üzvləri arasında yaranan münasibətlər üçün səciyyəvi idi. Bu münasibətlərin iqtisadi, hakimiyyət və ideya cəhətləri isə ənənələrlə sıx bağlı idi.

Ənənəvi hakimiyyətin başlıca xüsusiyyəti ondadır ki, burada hökmdar hakimiyyətinin mütləq hədləri ənənələrlə müəyyən olunur. Bu isə, öz növbəsində onun özbaşınalığını məhdudlaşdırırdı. Hökmdar yeni ərazilər işğal etdikcə, patriarxallıq öz birmənəliğini itirməyə başlayır. Belə ki, həmin əraziləri idarə etmək lazım gəlirdi. Bu məqsədlə xüsusi inzibati qrup yaradılırdı və yerlərdə hakimiyyəti hökmdarın özü kimi həyata keçirirdi. Bu yolla əmələ gələn idarəetmə formalarını **M.Veber** *patrimoniallıq* və ya sultanlıq adlandırır. **M.Veberə** görə, *patrimoniallıq* bütün inzibati vəzifələrin saray vəzifələrinin davamı kimi meydana çıxması deməkdir. Elmi ədəbiyyatda qeyd olunur ki, *siyasi və dövlət hakimiyyətləri* çox vaxt üst-üstə düşürlər, ancaq onlar eyni deyillər. Hər bir dövlət hakimiyyəti siyasi səciyyə daşıyır. Lakin hər siyasi hakimiyyət heç də dövlət hakimiyyəti deyildir. Siyasi hakimiyyətin məzmunu çox genişdir və dövlət hakimiyyəti onun mərkəzi təsisatıdır.

Siyasi və dövlət hakimiyyəti öz səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsi üçün ayrı fəaliyyət sahəsinə malikdirlər. *Birincisi*, dövlət hakimiyyəti üçün fəaliyyət sahəsi dövlətin özüdür və onun orqanlarıdır. Siyasi hakimiyyətin fəaliyyət sahəsi isə əsasən vətəndaş cəmiyyəti çıxış edir.

İkincisi, siyasi hakimiyyətin subyektləri dövlət-hökmlərlik (məcburiyyət) təsir üsulundan birbaşa istifadə etməkdən məhrumdurlar. Bu üsul ancaq dövlət hakimiyyəti subyektlərinə xasdır.

Üçüncüsü, yalnız dövlət hakimiyyəti subyektləri hamı üçün məcburi olan normativ aktlarını qəbul etmək hüququna malikdir. Təkcə dövlət hakimiyyəti cəmiyyətin bütün üzvlərinə aid olan dövlət aparatının köməyi ilə məcburiyyət monopoliyasına qadirdir. Bu halda dövlət hakimiyyəti siyasi hakimiyyətin ən yüksək, daha dolğun ifadəsini təşkil edir.

Hər bir hakimiyyət müəyyən qüvvələr tərəfindən həyata keçirilir. Siyasi hakimiyyətlə bağlı məsələləri hərtərəfli aydınlaşdırmaq üçün həmin qüvvələri üzə çıxarmaq, hakimiyyət subyektlərini müəyyənləşdirmək lazımdır. Müasir

politologiyada idarəetmədə *xalq kütlələrinin* iştirak etməsini demokratiyanın mühüm əlaməti və şərti hesab edirlər. Bundan başqa, belə bir suala cavab tapmağa çalışırlar: xalq kütlələri hansı səviyyədə siyasi hakimiyyətin subyektinə ola bilər? “Kütlə” həmişə mücərrəd anlayış olmuşdur. Müxtəlif tədqiqatlarda kütlə, izdiham, camaat; sinfə və nisbətən hegemon qruplara duran heterogen auditoriya; səriştəsizlik səviyyəsi, sivilizasiyanın azalması; maşın texnikasının məhsulu kimi nəzərdən keçirilir. Politologiyada yeni *qrup nəzəriyyəsi* formalaşdı. Bu nəzəriyyə qrupları siyasi hakimiyyətin əsas subyektlərindən biri hesab edir (təsisatlı qruplar, assosiasiya-laşmamış qruplar, anomik qruplar, spontan qruplar və s.). Məlumdur ki, *xalq* hakimiyyətin ilkin subyektinə və mənbəyi kimi formal olaraq çıxış edir, lakin hakim funksiyalarını öz rəsmi nümayəndəsinə - *dövlətə* - ötürür. Dövlət isə, öz səlahiyyətləri “üfqi” (qanunverici, icraedici, məhkəmə) və “şaqli” olaraq (hakimiyyətin mərkəzi, regional, yerli orqanları) daşıyıcıları arasında paylaşdırır və cəmiyyət adından bütün ölkənin əhalisini idarə edir

Mühazirə-5

Siyasi elita

Siyasətin öz proseslərini zaman çərçivəsində inkişaf etmək qabiliyyəti onun temporal xüsusiyyəti ilə izah olunur. Siyasətin bu müvəqqəti ölçüsü mövcud təsisatların, idarəedən və müxalifət elitalarının, fərdi və qrup halında aktorların, dövlət və beynəlxalq təşkilatların qarşılıqlı münasibətlərini göstərir. Bir tərəfdən - siyasi zaman keyfiyyətə fiziki, astronomik zamandan fərqlənir. Siyasi zaman öz funksional “qətilikliyindən” əlavə birdən-birə qurtarmaq, “ani ölmək” qabiliyyətinə malikdir. İdarəedən rejimin iflası uğraması, nazirin gözlənilməz istefası, liderlərin siyasi ölümü - bu və ya buna bənzər faktlar siyasi hadisələrin fəvqəladə, əvvəlcədən gözlənilməyən müvəqqəti nəticələrdən xəbər verir. Başqa sözlə, hər subyektin siyasətdə öz xüsusi vaxtı və həyat rejimi (ahəngi) mövcuddur. Bu isə aktorları elə vəziyyətə qoyur ki, onlar öz məqsədlərini zaman şəraitinə uyğunlaşmasını tələb edir. Digər tərəfdən isə, siyasətdə vaxt həqiqətən çoxsimalıdır. Real siyasi proseslər birdən bir neçə müvəqqəti *vaxt diapazonlarında* yerinə yetirilir:

- real vaxt çərçivəsində (siyasi hadisələr müasir reallıqlara uyğun aktual hadisələrin başa çatmasının nöqtəyi-nəzərindən qəbul edilməsidir);
- tarixi zaman çərçivəsində (indiki hadisələrin qiymətləndirilməsi baş vermiş hadisələr ilə qarşılıqlı əlaqələndirməsidir);
- çox böyük dövrü əhatə edən zaman çərçivəsində (böyük miqyaslı meyar ilə hadisələrin qiymətləndirilməsidir).

Beləliklə, bu və ya digər siyasi hadisə müxtəlif müvəqqəti koordinatlara malik olur. Bu isə sübut edir ki, siyasi reallıq eyni vaxtda müxtəlif zaman, xronal (yun. “hronos” - “vaxt” deməkdir) məkanında mövcuddur. Real siyasət müvəqqəti meydanların kəsişməsidir, burada müxtəlif dərəcəli intensiv dəyişiklər tələb

olunur. Vaxtilə bəzi hadisələr xırdalanır, əhəmiyyətini dəyişdirir, digərləri isə baş verənlərin əhatəliliyini göstərirlər.

Siyasətin morfoloji xüsusiyyəti

Morfoloji (yun. sözüdür -“forma, quruluş” deməkdir) *xüsusiyyət* - siyasətin təşkil mənbələrinin və quruluşunun təməl xüsusiyyətlərini əks etdirir. Ümumiyyətlə *morfologiya* antropologiyanın bir bölməsidir və insan orqanizmin dəyişiklərinin qanunauyğunluqlarını öyrənir.

Bu mənada siyasətin nisbətən əhəmiyyətli xüsusiyyəti - *elitar və qeyri-elitar* dairələrin əsas subyekt kimi mövcud olmasıdır. Onların hərəkətləri (aksiyalar) və qeyri-aksiyaları (qarşılıqlı təsir) kütləvi hakimiyyət sahəsində siyasi həyat sahəsini formalaşdırır. Siyasətin subyektlərin nəzəri təhlili təsdiqləyir ki, vətəndaşların və müxtəlif ictimai qrupların siyasi həyatda iştirakı və yeri eyni səviyyə kəsb etmir. Eləcə də, siyasi sahədə xüsusi rol oynayan sabit qruplar cəmiyyətdə özünü qabarıq şəkildə təzahür etdirir. Politologiyada belə qrupları *siyasi elita* kimi müəyyənləşdirirlər.

Siyasi elita hakimiyyətə spesifik tərzdə nüfuz etməkdə üstünlüyə malik olan və siyasi qərarların qəbulu prosesinə daim nüfuzlu təsir göstərən mütəşəkkil ictimai qrupdur.

Hind politoloqu **P.Şarann** fikrincə, siyasi elita geniş mənada müəyyən dövr, bəzən bütöv nəslin həyatı ərzində ölkənin siyasi kursunun formalaşmasına və reallaşmasına təsir göstərənləri özündə birləşdirir. Elitanın mahiyyətinə, quruluşuna və xüsusilə siyasətdə roluna dair **H.Moska**, **V.Pareto** və **R.Mixelsin** fikirləri daha çox maraq doğurur. Həmin görkəmli tədqiqatçılar “elita” anlayışının məzmunu ilə bağlı *aşağıdakıları nəzərə çatdırırlar*.

- elitarlıq hər bir cəmiyyətə xasdır. Bunun əsasını insanları fərqləndirən müəyyən cəhətlər (psixoloji, zehni, əxlaqi və s.) şərtləndirir;
- elita xüsusi, spesifik və təşkilatçılıq xüsusiyyətləri ilə seçilən təbəqədir;
- kütlələr elitanın hakimiyyət səlahiyyətlərinə malik olması hüququnu, başqa sözlə, legitimliyini etiraf edir;
- hakimiyyətdə olan qüvvələr hakimiyyətdən könülü əl çəkdiyi üçün, onun uğrunda mübarizə gedişində elita bir-birini əvəz edir.

Yuxarıda qeyd olunan əhalinin hər qrupu öz spesifik funksiyalarını yerinə yetirir. Elita problemini nəzərdən keçirərək belə bir cəhətə diqqət yetirmək lazımdır ki, elitar qruplar insanların ictimai həyatının bütün sahələrində təşəkkül tapır və fəaliyyət göstərir.

Elitar (“elit” sözündən - “seçilmiş” deməkdir) *qruplar* - cəmiyyət və dövlətin idarəetməsinin yerinə yetirilməsi və əhalinin maraqların təqdim etməsidir. Buna görə də, elita, ən əvvəl, fəaliyyətin müxtəlif sahələrində (yaradıcı, elmi, hərbi, iqtisadi, idman və s.) müvafiq həyat fəaliyyətində yüksək nailiyyətlər əldə edən şəxslərdən ibarətdir.

Qeyri-elitar qruplar isə elitaların seçilməsinə nüfuz etmə, onların fəaliyyətinə nəzarət etmə, keçirilən dövlət kursuna təsir etmə funksiyalarını daşıyır. Bu baxımdan siyasət idarəedənlərin və idarə olunanların birgə iştirak etməsi, hökmranlıq edənlər və tabe olanların qarşılıqlı təsiri, peşəkarların və qeyri-peşəkarların kontaktların nəticəsində formalaşır.

Bununla belə, siyasi prosesin müxtəlif mərhələlərdə və fazalarda hərəkətlərin uyğunlaşmasının xarakteri və dərəcəsi, istifadə olunan funksiyaların komplekti, onların tutduğu yeri və əhəmiyyəti dəyişə bilər. Məsələn, qərarın qəbulunda və ya seçki vasitəsilə siyasi rejimin dəyişməsinə göstərmək olar. Siyasi fikrin tarixində müxtəlif məktəblərin və nəzəri cərəyanların nümayəndələri çox vaxt siyasətin iki subyektədən birinin əhəmiyyətini mütləqləşdirirlər. Məsələn, elitəlistlər təkid edirlər ki, əhəlinin kütlə təbəqələri siyasətin təşkilində lazım deyillər. Eqlitaristlər isə, əksinə, elə güman edirlər ki, kütlə siyasətin məkanını müstəqil formalaşdırmağa qadirdirlər. Lakin

təcrübə göstərir ki, siyasəti yerinə yetirməsi üçün həm elitar, həm də qeyri-elitar təbəqələr zəruridir.

Siyasi elitəların bir-birini əvəz etməsi *iki üsulla* baş verir: siyasi elita ilə onun əleyhinə olan qüvvələr arasında fəal və həlledici mübarizə və ya ləng və məhdud dəyişikliklər formasında ifadə olunan.

Hazırda qərb siyasi elmində qeyri-elitar qruplar hamısından əvvəl, demokratik cəmiyyətin hakim elitəsinin siyasi qrupu ilə rəqabətdə olan təbəqə kimi nəzərdən keçirilir. Elitənin əvəz olunması isə təbii rəqabət mübarizəsinin nəticəsi kimi araşdırılır.

Bu nöqtəyi-nəzər demokratik elitəizm konsepsiyasında (**R.Dahl**) öz ifadəsini tapmışdır. Elitənin sərvət nəzəriyyəsinin tərəfdarları onun qeyri-elitar qruplar ilə əvəz olunması problemini cəmiyyətin sərvət yönümündəki dəyişikliklərin nəticəsi kimi əsaslandırmağa çalışırlar.

Beləliklə, müasir politologiyada köhnə idarə edən azlıq əvəz etməyə hazır olan siyasi qüvvələrin (qeyri-elitar qrupların) mövcudluğu iddia edilir. Bir sıra müəlliflər, məsələn, **Q.Lassuell** elitə və qeyri-elitar arasındakı mübarizəni elitənin sosial tərkibini köklü surətdə dəyişdirən siyasi inqilab hesab edir. Siyasətin *prosessual xüsusiyyəti* onu insan fəaliyyətinin xüsusi tip kimi xarakterizə edir.

Elitəların və qeyri-elitəların qarşılıqlı münasibətlərin çətinliyi, müxtəlif istiqamətli hərəkətlərin və digər analogi faktların siyasətə dinamik hadisənin səciyyəsinə verir. Siyasət öz-özündə nisbətən intensiv dəyişən ictimai həyatın daxili çevik sahəsi bir-biri ilə daimi toqquşan, ruh yüksəkliyi və düşkünlük, oyanma və depressiya kimi təsəvvür olunur.

Belə oxşar dəyişikliklər subyektlərin gözlənilməz iflası üçün son dərəcədə tez imkanlar yaradır, siyasi oyunçuların qayda və normaları dəyişdirir, siyasi hadisələrin həcmi kiçildir (daraldır) və ya genişləndirir. Elmi ədəbiyyatda xeyli sayda nümunə göstərilir ki, necə mühüm bir imperiyalar və rejimlər dağılır, necə siyasətçilərin və ayrı-ayrı ölkələrin taleləri birdən-birə dəyişir. Məsələn, üç rəhbərin qərarı ilə birdən-birə SSRİ-nin dağılması, demokratik dəyərlərə əsaslanan yeni rejimin yaranması və s. Qeyd etmək vacibdir ki, ən sürətli siyasi dəyişikliklər, adətən, siyasətdə iştirak edən qüvvələrin nəzəriyyə və əhval-ruhiyyənin, proqram və konseptlərin, müəyyən məqsədlər və dəyərlərin reallaşmasının nəticəsidir.

Başqa sözlə, siyasət hal-hazırda və gələcəkdə layihələşdirilən ictimai münasibətlərin təxmin olunan başqa istiqamətlərinə keyfiyyətə qiymət verən təsisat, qrup, quruluş, hökumət orqanlarının, müxalifətin və digər subyektlərin bu və ya digər ideya məqsədlərinə dolaylı vasitəsi ilə üzvi surətdə əlaqəlidir. Beləliklə,

prosessual nöqteyi-nəzərdən siyasət müxtəlif subyektlərin ideya yönümlü fəaliyyətdir. Daha aydın bu xüsusiyyət əhalinin dəstəyini qazanmayan hökumət kursunda, hakim və müxalifətdə olan partiyaların, məqsəd və proqramların toqquşmasında, siyasi mədəniyyətlərin və ideologiyaların ziddiyyətlərində və s. özünü göstərir.

Siyasətin əsas prinsipləri

Məlumdur ki, sosial-siyasi fəallığın ali forması - siyasi fəaliyyətdir. Yəni şüurlu, o cümlədən, siyasi münasibətlər sahəsində professional işdir.

Siyasət - cəmiyyəti və siyasi təsisatlarını idarədən, insanlara məxsus qrup fəallığının xüsusi sahəsidir. Ümumilikdə cəmiyyətdə idarəetməni - özünüidarəetmə, siyasəti isə vətəndaş fəallığı ilə əvəz etmək olmaz.

Məlum dərəcədə, siyasəti kütlə tərəfindən bilavasitə həyata keçirməyi ancaq fərdlərin və sosial qrupların siyasi hərəkətlərdə iştirakının mikrosəviyyədə mümkündür. Kütlələrin böyük siyasətdə iştirakı faktiki olaraq liderin seçim haqqı ilə məhdudlaşır.

Siyasətçilərin fəaliyyəti əsasında siyasi təcrübənin elmi, obyektiv prinsipləri dayanır. Elmi ədəbiyyatda aşağıdakı *prinsiplər* sadalanır və xarakterizə olunur:

- insanların maraqların və tələbatların nəzərə alınması və harmonizasiyası;
- sistemlilik və komplekslik;
- obyektivlik və konkretlik;
- səmərəlilik və optimallıqdır.

İnsanların maraqların və tələbatlarının nəzərə alınması və harmonizasiyası prinsipi. Məlumdur ki, siyasətin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, müxtəlif sosial qrupların cürbəcür maraqlarını birləşdirməkdir və onları ümumi bir marağa gətirməkdir.

Siyasət hakim hərəkətlərdə öz ümumi marağını göstərməlidir. Burada bir sinfin marağı, xüsusən bir partiyanın marağı olmamalıdır. Siyasətdə ümumbəşər prinsipləri həyata keçirmək və bu prinsiplərin köməyi ilə insanları ayırmamaq, birləşdirmək lazımdır.

Sistemlilik və komplekslik prinsipi - vahid cəmiyyətin yaradılmasına və inkişafına yönəlibdir. Yəni elə cəmiyyətə ki, burada iqtisadi, sosial, siyasi və mənəvi həyatın bütün hissələrin, ünsürlərin harmonik uyğunluğu və qarşılıqlı hərəkətlərin mövcudluğu öz yerini tapsın.

Müasir cəmiyyətin inkişafı müəyyən bir problemlərin müvəffəqiyyətli həlli sayəsində yox, o, ancaq ictimai həyatın bütün sahələrin, hər sahənin daxilində bütün ünsürlərin birgə qarşılıqlı hərəkətlərdən asılıdır.

Obyektivlik və konkretlik prinsipi siyasi gerçəkliyin obyektiv qaydaların və qanunların nəzərə alınması, gerçəkliyin dərin təhlil əsasında qərarların qəbulunu, doğru və elmi işlənmiş informasiyanı, statistik faktlarını göstərir. Obyektivlik və konkretlik səthi ilə, özbaşına axınla, qeyri-mütəşəkkilliklə və subyektivliklə bir araya sığmazlar.

Səmərəlilik və optimalıq prinsipi qüvvələrin və resursların daha səmərəli istifadəsini, qoyulan məqsədin daha əlverişli şəraitdə çatmasıdır. Bazar münasibətlərinə keçid zamanı iqtisadiyyatda dəyişiklər siyasi sahədə dəyişikləri qabaqlamalı və ya da yan getməlidir, lakin heç də əksinə olmamalıdır.

Xüsusi siyasi ədəbiyyatda siyasətin və siyasi fəaliyyətin prinsiplərinin digər miqdarı da göstərilir. Lakin bu bir o qədər də, vacib deyil. İlk növbədə, başa düşmək lazımdır ki, siyasət özbaşına axan olmamalıdır. Burada elmi işlənmiş, obyektiv prinsiplər var ki, onlardan da daimi rəhbər işində istifadə olmalıdır.

Siyasi fəaliyyəti adətən *üç əsas qrupa* ayırırlar:

- siyasi sistem çərçivəsində fəaliyyət;
- siyasi sistemin ictimai mühitə münasibəti ilə əlaqədar olan fəaliyyət;
- siyasi hakimiyyət təsisatlarını əhatə edən sosial mühitin doğurduğu fəaliyyətdir.

Həmin fəaliyyət qruplarının mahiyyətindən çıxış edərək tədqiqatçılar siyasi fəaliyyətin *iki növünü* - praktiki və nəzəri siyasi fəaliyyətinin mövcudluğunu göstərir. İnsanların siyasi fəaliyyətinin hər iki növü onların siyasi davranışı ilə sıx bağlılıq kəsb edir.

Siyasi lider

Hər hansı bir tarixi dövrdə insanların siyasi davranışının lazımi səviyyədə tənzim edilməsi, onların siyasi söylərinin əlaqələndirilməsi, siyasi proseslərə insanların təsirinin artırılması və s. bir çox cəhətdən müvafiq insan birliyinə, məhz kimin (və ya kimlərin) rəhbərlik etməsindən asılı olur. Bu zaman *lider* məfhumu yaranır. Lider yüksək nüfuza malik olan, şəxsi keyfiyyətləri ilə bütün təşkilat üzvlərinə təsir edə biləcək şəxsdir.

Lider (ing. dil. “apancı, irəlidə gedən” deməkdir) və *liderlik* problemi psixologiya (liderin şəxsi xüsusiyyətlərini öyrənir), sosiologiya (sosial sistem baxımından liderliyi öyrənir), sosial psixologiya (liderliyi sosial və psixoloji amillərin qarşılıqlı təsir prosesi kimi öyrənir, onun mexanizmlərini tədqiq edir) və digər elmlər tərəfindən öyrənilir.

“Lider” anlayışı hələ qədim zamanlardan mövcuddur. Belə ki, bir çox mütəfəkkirlər onun mənasını açmağa çalışmışlar. **Plutarx və Herodot, Platon və Aristotel** monarxları, qəhrəmanları və sərkərdələri tarixi fəaliyyətinin mərkəzində dayanan simalar hesab

edirdilər. **Platon** görə, hökmdar - adi vətəndaşlardan fərqli olaraq daha iri və çoxölçülü planda insandır.

Zaman keçdikcə mütəfəkkirlər lider haqqında fikirləri söyləməyə davam edirdilər.

Liderlik hadisəsinin dərk edilməsində **N.Makiavellin** xüsusi xidməti olmuşdur. Onun fikrincə, lider rolunu hakimiyyəti əldə, insanları isə itaət altında saxlamaq üçün bütün vasitələrdən istifadə etməyi bacaran hökmdar oynaya bilər.

Fridrix Nitsşe (1844-1900) ali bioloji tipin yaradılmasını əsaslandıraraq qeyd edirdi ki, o, böyük həyatı qüvvəyə və hakimiyyət iradəsinə malikdir. O, əxlaq normaları ilə məhdudlaşmır, xeyrin və şərin o biri tərəfində dayanır. **F.Nitsşe** güman edirdi ki, liderliyə can atmaq insanın “yaradıcı instinktdir”; lider əxlaqi “zəiflərin silahını” saymamaqda haqlıdır.

Lider dedikdə bu və ya başqa bir siyasi birliyi öz ətrafında birləşdirən ideyanı nisbətən tam ifadə etməyə, ümumi mənafeələrə cavab verən məqsədləri qısa və dürüst müəyyən etməyə, insanların həmin məqsədə doğru daha qısa və düz yolla aparmağa qadir olan

şəxs başa düşülür. Bu zaman mühüm əhəmiyyətli məsələlərdən biri insanlann bir şəxsiyyət və siyasi xadim kimi liderə inanması və onun ardınca getməsidir.

Cəmiyyətin ictimai-siyasi inkişafında mürəkkəb və ziddiyyətli proseslərdən çıxış yolu tapılmasında siyasi liderə ehtiyac duyulurdu. Siyasi lider şəxsiyyətlər və sosial qruplar arasında münasibətləri nizamlayan bir subyektdir. Onun mahiyyətini rəhbərlik və idarəçilik, istiqamət vermək və ya təsir etmək, hadisələri qabaqcadan görmək və s. təşkil edir.

Qanunlann aliliyinə hörmət edən, vətəndaşların hüquq və mənafelərin qoruyan, dövlət hakimiyyətini ədalətlə idarə edən, yüksək mənəvi keyfiyyətlərə və siyasi mədəniyyətə malik olan şəxs siyasi liderdir.

Siyasi lider siyasi fəaliyyətinin subyekti kimi çıxış edir. Siyasətdə mühüm rol oynaya biləcək siyasi lider, müəyyən böyük ictimai qrupu təmsil edən, ondan yardım alan, yeri gəldikdə

müstəqil hərəkət etmək, hakimiyyət, səlahiyyət hüquqi olan şəxs kimi həqiqətən fəal təsir imkana malikdir.

Müasir politoloji ədəbiyyatda *siyasi liderlik* probleminə də böyük diqqət yetirilir.

Liderlik sosial həyatda ümumi fenomen kimi çıxış edir. O, hər yerdə, insanın həyat fəaliyyətinin bütün növlərində: sahibkarlıq və dini sahələrində, partiyaların və həmkarlar ittifaqının fəaliyyətində, dövlət müəssisələrində və qeyri-formal təşkilatlarda, ailə həyatında və kütləvi fəaliyyətdə mövcuddur.

"Liderlik?" anlayışı liderlə idarə olunanların qarşılıqlı münasibətlərinin mürəkkəb mexanizmini əks etdirir. Liderlik şəxsiyyətin qrupa, təşkilata, cəmiyyətə və ya onun böyük hissəsinə daim prioritet təsiridir. Liderlik insanların birgə fəaliyyətinin təşkilinin obyektiv qanunauyğunluğudur.

Buradan bir nəticəyə gəlmək olar ki, lider təşkilatın və ya sosial qrupun avtoritar üzvü olmaqla, onun şəxsi təsir qabiliyyəti sosial-siyasi proseslərdə əhəmiyyətli rol oynamağa, eləcə də kollektivdə, qrupda, cəmiyyətdə qarşılıqlı münasibətlərinin tənzimlənməsinə imkan yaradır.

Politologiya liderlik problemini *iki əsas səviyyədə* öyrənir:

1. müxtəlif fəlsəfi-tarixi və politoloji konsepsiyaların köməyi ilə həmin problemin ümumnəzəri həllini tapmağa cəhd edən ideoloji səviyyədə;

2. problemi empirik tədqiqatlara müncər edən, praktik tövsiyələr işləyib hazırlamaqla məşğul olan utilitar səviyyədə.

Liderliyin ən müxtəlif növləri arasında siyasi liderliyi fərqləndirən *başlıca cəhət* - onun hakimiyyət fenomeni ilə sıx əlaqə kəsb etməsidir. Siyasi liderlik hakimiyyətin xüsusi növü kimi çıxış edir və buna görə də son dərəcə geniş səciyyə daşıyır.

Siyasi liderlik insanların siyasi fəaliyyətinə şəxsi təsir göstərmək qabiliyyətini ifadə etməklə, qrupda, təşkilatda, cəmiyyətdə sosial-siyasi və psixoloji qarşılıqlı münasibətlər və oriyentasiya sistemi ilə şərtlənir.

Siyasi liderliyə aparən şərtlər *iki istiqamətdə* müəyyənləşir. *Birincisi*, siyasətçinin xüsusiyyətləri ilə bağlıdırsa, *ikincisi* cəmiyyətin siyasətçini lider kimi qəbul edən tələblər və həmin tələbləri formalaşdıran ictimai dəyərlər, göstəricilərdir. Hər iki tərəf arasında harmoniyanın olması liderliyin uğurunu təmin edir.

Siyasi lideri səciyyələndirən bütün keyfiyyətlər və parametrlər önəmlidir. İlk növbədə, siyasətçinin lider kimi qəbul edilməsi onun qarşısına qoyduğu məqsəd və amalın cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməsi ilə bağlıdır. Bu da, öz növbəsində, siyasətçinin ictimai məqsəd və mənafeyə uyğunluq dərəcəsi ilə müəyyənləşir.

Siyasi liderin harizmatik nüfuzu onun görəcəyi bütün işlərdən, etdiyi bütün səhvlərdən güclüdür və uzun müddət hakimiyyətdə qalmağın ən əsas göstəricisidir. Siyasi liderin fəaliyyəti dövründə ən çox təsirlər və təzyiqlər mərkəzinə çevrilməsi də hakimiyyətə gəldiyi andan başlayır.

İnsanları siyasətə, xüsusilə də liderliyə, gətirən müxtəlif səbəblər ola bilər. Optimal halda bunlar şəxsiyyətin dəstəklədiyi ideoloji prinsiplər, ictimai ideallar və şəxsi mənafeələr çıxır. Lakin ambisiyalar olmadan tək prinsiplər və ideallar heç kəsi liderliyə gətirə bilməz. **M.Veber** göstərirdi ki, gerçək siyasi fəaliyyətinin aparılması üçün hakimiyyət ehtirasım soyuqqanlılıq və məsuliyyət tamamlamalıdır.

Məlumdur ki, liderliyi haqqında aparılan çox saylı tədqiqatlar **M.Veber** tərəfindən hazırladığı tipologiyaya əsaslanır. O, liderliyin *üç qrupunu göstərir*:

1. ənənəvi - liderliyə haqq, elitaya məxsus olması, ənənələrə inam;

2. harizmatik (yun. dil. - mərhəmət, ilahi bəxşiş) - rəhbərin qabiliyyətinə inam, onun müstəsnalığı;

4. rəşional-leqal - mövcud olan qayda-qanuna inam, bürokratik liderlik, müəyyən dövlət funksiyasının agentidir.

M.Veber hesab edirdi ki, ənənəvi liderlik inama, adət- ənənələri gözləməyə əsaslanır; harizmalı lideri rəhbərin, gələcəyi görünən xüsusi, fəvqəltəbii qabiliyyəti doğurur; bürokratik liderlik

qanuna və hüquqi normalara əsaslanır, buna görə də onun təbiətində inam və qanun başlıca yer tutur.

M.Veber xüsusi yeri harizmatik liderliyə diqqət yetirirdi. Ümumilikdə, dövlətin çoxların tarixində liderliyinin tiplərin dəyişməsində müəyyən ardıcılıq müşahidə olunur. Rəhbər-bani, harizmatik (**Napoleon, Hitler, Stalin, Mao Tsedun, Q.Abdel Nasir** və b.) ənənəvi lider-mühafizəçi ilə dəyişilir, o da, öz növbəsində, yerini islahatçı-qanunvericiyə (**F.Ruzvelt, M.L.Kinq, M.Tetçer** və b.) verir. Məhz belə lider tipi müasir siyasi sistemə xasdır.

İlk dəfə siyasi liderlərin “yeni tipin” yetişən rolu (lider- demaqoq) 20-30-cu illərdə faşist rejimlərin təşəkkülü və inkişafı prosesində özünü büruzə verdi. 30-cu illərdə “əlamətlər nəzəriyyəsi” əsasında yaranmış xeyli miqdarda tədqiqatlar meydana gəlir.

Liderliyinin fenomeni çoxlu sayda nəzəriyyələr izah etməyə çalışırlar. Bu hadisənin quruluşunda *üç əsas komponenti* göstərilir:

- liderin fərdi xüsusiyyətlər;
- əldə olunan resurslar yaxud alətlər;
- fəaliyyəti göstərən və ona təsir edən vəziyyətdir.

Qeyd olunan hər bir komponent özünə məxsus nəzəriyyədə əsaslandırılıb. Belə ki, 30-cu illərdə “*əlamətlər nəzəriyyəsi*” əsasında xeyli miqdarda tədqiqatlar meydana gəldi. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları (**H.Xill, R.Stoqduill, U.Benis**) iddia edirdilər ki, müxtəlif fəaliyyətinin səmərəli yerinə yetirməsinin məqsədlərini yaxşı seçilmiş icra edənlər lazımdır.

Məsələn, 1948-ci ildə Amerika sosioloğu **R.Stoqduill** bütün tədqiqatların məlumatlarını ümumiləşdirəndən sonra liderliyin 124 əlamətini göstərdi. Lakin daha o vaxt xüsusiyyətlərin arasında uyğunsuzluq, bəzən də bir-birini inkar edən cizgilər nəzərə çarpmışdır.

Liderliyin “*amil -analitik nəzəriyyəsi*”i liderin fərdlilik- psixoloji keyfiyyətlərini və davranışın üslubunu fərqləndirir. Bu iki qrup xüsusiyyətlərinin arasında çox böyük fərqlər ola bilər.

Liderin davranış üslubu və məqsədyönlü istiqamətlənməsi siyasi vəziyyətin, şərtlərin dəyişməsinin əsasında əvəz edilir.

Çıxış tapmaq üçün bəzi sosioloqlar şəxsiyyətin yeni bir nəzəriyyəsini irəli sürüblər - “*vəziyyət konsepsiyası*”nı (**F.Fidler, T.Xilton, V.Reytman**). Onlar belə hesab edirdilər ki, lider - müəyyən vəziyyətin funksiyasıdır. Liderin davranışı bir vəziyyətdə qəbul olsa da, digər vəziyyətdə yararsızdır. Ümumilikdə, liderə əsasən müəyyən məqsədə doğru yönəldilmə, bu və ya digər vəzifəni həll etmək üçün məsuliyyəti öz boynuna götürmək, onda başqa səriştəlilik lazımdır.

Müasir dövrdə siyasətçidən tək-cə güclü xarakter, cəmiyyətin tələbinə xas olan şəxsi keyfiyyətlər yox, həm də dərin, hərtərəfli bilik tələb edir. Burada siyasətçinin siyasi təcrübəsi, professional vərdişləri, natiqlik qabiliyyəti vacibdir.

Ümumiyyətlə, elmi ədəbiyyatda siyasi liderin ən çox *aşağıdakı keyfiyyətləri* göstərilir:

1. bu və ya digər qrupun baxışlarını, maraqlarını izah və müdafiə etmək;
2. cəmiyyətin maraqları şəxsi maraqlardan üstün olmaq;
3. səmərəli fəaliyyət təşkil etmək;
4. nitq qabiliyyəti və kommunikaqabellik;
5. siyasi mədəniyyətdir.

Siyasi liderin *əlamətləri*:

- əlində siyasi proqram olmalıdır;

- proqramı yerinə yetirmək üçün mübarizə aparmalıdır;
- əhali və öz təşkilat arasında məşhur olmalıdır;
- etdiyi işi sübut etmək üçün vaxt və imkan əldə etməlidir.

Bütün bunlar siyasi fəaliyyət üçün vacib olan göstəricilərdir. Lakin siyasətçinin siyasi fəaliyyətinin mahiyyətini dərk etmək üçün daha çox onun sosial mənşəyini, həyat təcrübəsini və psixoloji durumunu diqqətə almaq lazımdır.

Bu amillər yuxarıdakı keyfiyyətlərlə birgə onun siyasi mədəniyyətini formalaşdırır. Bu da siyasətçinin ideoloji təmayülünün izahını verir. Alman filosof və sosioloğu **ICManheym** insan düşüncəsini məişətlə şərtləndirərək onun köklərinin müəyyən sosial sahəyə getdiyini bildirir.

Belə ki, siyasətçinin ideoloji təmayülü öz başlanğıcım onun sosial mənşəyindən alır. Bəzən mədəni kapital onun sosial durumunu və həyat tərzini tamamilə dəyişdirməyinə, yəni elitar təbəqəyə mənsub etməyinə baxmayaraq məhz sosial mənşə onun hansı siyasi qanada mənsub olmasını müəyyənləşdirir.

Siyasi liderin fəaliyyəti dövründə ən çox təsirlər və təzyiqlər mərkəzinə çevrilməsi də hakimiyyətə gəldiyi andan başlayır. Bu təzyiqlərin qarşısında durmaq üçün tək cə şəraitin verdiyi imkanların olması və ya hansısa digər imkanların olmamağı kifayət deyildir. Bunun üçün iradə lazımdır ki, bu təsirlər və təzyiqlərin qurbanı olmayıb, əksinə, lazım gəldikdə, onlardan qərarların rasionallığı üçün istifadə etməklə qrupun və cəmiyyətin gözündə bir harizma formalaşdırmaq mümkün olsun.

Siyasi liderin harizmatik nüfuzu onun görəcəyi bütün işlərdən, etdiyi bütün səhvlərdən güclüdür və uzun müddət hakimiyyətdə qalmağın ən əsas göstəricisidir. Xüsusilə də yüksək siyasi və hüquqi mədəniyyəti olmayan, azadlığa vərdiş etməyən, müəyyən mənada demokratiyaya tam və birdən-birə keçidə ehtiyatla yanaşan xalqlarda harizmatik nüfuza ehtiyac daha böyükdür.

Belə xalqlar daim güclü lider axtarışında olur, siyasi problemlərin həlli yolunu yalnız liderlə, “möhkəm əllə” bağlayırlar. Bu da onu göstərir ki, siyasi liderin siyasətdə rolu, onun hərəkət tərzlərinə və şəxsi keyfiyyətlərinə ehtiyac müxtəlif ölkələrdə, müxtəlif zamanlarda eyni deyil. Siyasətçilərin uğurları bu müxtəliflikdən asılı olduğu üçün onlar fəaliyyət prinsiplərini buna uyğun qurmalıdır.

Siyasət bir fəaliyyət sahəsi kimi olduqca ciddi və çətin olmaqla siyasətçidən böyük enerji, məsuliyyət, bilik, təcrübə və peşəkarlıq tələb edir. Fransız filosof və sosioloğu **Pyer Burdye** (1930-2002) hesab edir ki, siyasi məsələləri məhz siyasi məsələ kimi qəbul etmək, dərk və izah etmək üçün sosial agentlər peşəkar və səlahiyyətli olmalı, dövrün siyasi nəbzini tuta bilməlidirlər.

Yalnız bundan sonra onlar insanları siyasi məsələlərlə fəal məşğul olmağa, siyasi prosesləri qiymətləndirməyə, onun gedişi və həllində dəyişdirici və qurucu kimi iştiraka dəvət edə bilər.

Siyasətçinin, xüsusilə də, siyasi liderin professionallığı tək cə təmsil etdiyi siyasi qurumun və elektoratın fəaliyyəti üçün deyil, bütövlükdə dövlət və cəmiyyət üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Siyasətçinin professionallıqmm ictimai səmərəsini sanballı

siyasi qüvvə cəmiyyətin önəmli bir hissəsini təmsil etdiyindən və dövlətin həyatında az və ya çox dərəcədə rol oynadığında liderin fəaliyyət dairəsi və təsiri ölkə əhəmiyyətli bir məsələyə çevrilir.

Müasir demokratik ölkələrdə *siyasi liderin* rolu və siyasətdəki xüsusi çəkisi önəmli olaraq qalır və hələ də uzun müddət qalacaqdır. Bu gün hər bir dövlətin mənafeyini təmin edərək, beynəlxalq miqyaslı global proseslərə nüfuz imkanlarını qoruyub saxlaması, milli təhlükəsizliyi üçün əlverişli təminat mexanizmləri formalaşdırılması, ilk növbədə, lider amili ilə bağlıdır.

MÜHAZİRƏ-7-8

Siyasi sistem nəzəriyyəsi

Siyasət ictimai inkişaf qanunlarına əsaslanan və nəzəriyyə tərəfindən öyrənilən elmdir. Siyasi elm siyasi inkişafın qanunlarını, obyektiv məntiqi başa düşmək imkanı yaradır. *Siyasi elm* siyasət haqqında elm olsa da siyasətlə bağlı bütün bilikləri deyil, sırf elmi və bütövlükdə empirik üsula əsaslanan bilikləri özündə ifadə edir.

Məhz bu mənada *siyasi elm* siyasət haqqında biliklərin məcmusu olub siyasi reallıqları, siyasi hadisə və prosesləri, siyasi təsisatları öyrənən elmdir.

Siyasi elm cəmiyyətin siyasi sahə haqqında nizama salınmış, kompleks biliklərinin əldə edilməsinə istiqamətlənir, onun qanunlarını dərk etməyə yönəlir. O, təbii olaraq *siyasət haqqında elm* kimi çıxış edir. Bu mənada siyasi elm həyat fəaliyyətinin müəyyən sahəsi haqqında elmə aid edilə bilər.

Siyasi elmin başlıca *məqsədi* - cəmiyyətin siyasi sisteminin quruluşunu və fəaliyyətini tədqiq etməkdən ibarətdir. Buradan çıxış edərək demək olar ki, siyasi elminin predmetini həm də sistemin, siyasi münasibətlərin təşkilini və fəaliyyətini müəyyənləşdirən qanunları öyrənmək təşkil edir.

Məlumdur ki, *siyasi sistem* - cəmiyyətin ən böyük sahələrdən biridir. Siyasi sistem - sosial-siyasi təsisatların, təşkilatların, normaların məcmusudur və onların köməyi ilə siyasi hakimiyyət həyata keçirilir.

Siyasət isə fəaliyyətdir, özü də vacib, lazımi və mürəkkəb bir fəaliyyətdir. Onu cəmiyyətin siyasi sistemdən kənar başa düşmək və anlamaq mümkün deyil. Müəyyən mənada siyasət siyasi sistemin işlənməsinin vasitəsi və mexanizmdir.

Elmi ədəbiyyatda fəaliyyət geniş mənada ətraf aləminə fəal münasibətin spesifik forması kimi başa düşülür. Bu aləmin məqsədyönlü dəyişməyələr və insanların maraqlara uyğun olan gerçəkliklərdir.

Siyasi fəaliyyəti fərdlərin və ya insan qruplarının sistemə şüurlu ictimai-siyasi münasibətlər sistemə müdaxiləsi kimi müəyyən etmək olar. Siyasi fəaliyyət cəmiyyətin siyasi sahəsinin bütün sistemaltı ilə yaranır. Bu fəaliyyətin sahəsi siyasi sistemin çərçivəsindən kənar çıxır. Siyasi təsirə iqtisadi, sosial, mənəvi və bütün digər ictimai həyatın sahələri meyllidir.

Lakin siyasət aləmindən danışanda, söhbət insanların həyat fəaliyyətinin yenə də xüsusi sahəsindən gedir. Bu sahə hakim münasibətlərlə, dövlətlə, dövlət idarəçiliyi ilə bağlıdır. Beləliklə, *siyasət* - sosial həyatın xüsusi tənzimləmə növüdür və inkişafın elə mərhələsində yaranır ki, fərdin həyat fəaliyyətinin formalaşması və tənzimlənməsi əxlaq normaları, adətlər, ənənələr əsasında kifayət olmamağı ilə müəyyən olunur. Bu vəziyyətdə cəmiyyətin vahidliyini saxlamaq üçün sərt normativ tənzimçilər lazımdır, onların işlənməsi daha ümumi olmayan ittihamnamə, qüvvə, məcburiyyətlə himayə edilir. Siyasətin *əsas məqsədi* müxtəlif icmaların, təbəqələrin, qrupların maraqlarının, bütün cəmiyyət üzvlərinin məcburi qaydaların və normaların işlənməsinin reallaşdırmaq təminatını bu və ya digər idarəetmə obyektlərinin çərçivəsində (beynəlxalq arena, region, ayrı-ayrı ölkələr və s.) qapanmaqdır.

Buna görə siyasət - razılıq, tabeçilik, hökmranlıq, münaqişə və müxtəlif sosial icmaların arasında yarışını daxil edən münasibətlər sistemidir.

Lakin bəzi tədqiqatçılar *siyasəti elm*, *digərləri isə sənət* kimi də qiymətləndirir. Onlar və digərləri düzgün söyləyirlər. Siyasət cəmiyyətə təsir təsisatı kimi eyni vaxta həm elmdir, həm də sənətdir.

Belə fikir hələ antik dövrdən məlumdur. **Platon**, **Aristotel** kimi ensiklopedik zəka sahibləri siyasəti məhz idarəetmə elmi, idarəetmə sənəti kimi anlamışdılar. **Aristotel** "Politika" əsərində qeyd edirdi: "Əgər hansı bir elmin və sənətin məqsədi rifahdırsa, onda ən əsas elm və sənət olan siyasətin məqsədi məhz *ali rifahdır*".

Siyasətin belə səciyyətləndirilməsi, xüsusilə böyük məqsədlərin əldə olunmasında və siyasi tədbirlərin reallaşmasında, daha aydın nəzərə çarpır. İctimai inkişafın hər bir mərhələsində ölkənin siyasi xəttini işləyib, hazırlayarkən elmi cəhətdən əsaslandırılmış prinsiplər rəhbər tutulmalıdır.

Belə *siyasi xəttin* işlənilməsi hazırlanması ölkə əhalisinin onu nə dərəcədə müdafiə edəcəyi reallığına əsaslanmalıdır. Siyasi xəttin ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi və mövcud siyasi rejimlə əlaqələndirilməsi də vacib şərtidir.

Elmi sosiologiyanın əsasını qoyan **Karl Manheyim** (1893-1947) "Siyasət elm ola bilərmi?" sualı özündən uzun bir dövr sonra siyasi elmdə mübahisə yaratmışdır. O, siyasətçinin fəaliyyətinin hərtərəfli elmi bazaya söykənməsi zərurətini açıqlayır, bununla belə, siyasi hərəkətin, davranışın özünün nə dərəcədə elmi və nə dərəcədə subyektiv məzmunlu olması problemini qaldırır.

D.İstonun nəzəriyyəsi siyasəti dəqiq elm kimi öyrənir. O, siyasətə mürəkkəb əlaqələr şəbəkəsinə, ciddi quruluşa malik bir sistem kimi yanaşır. Siyasi sistemləri, siyasi prosesləri elmi obyekt kimi ciddi elmi standartlara salır, siyasi həyatın obyektiv qanunauyğunluqlarını öyrənməyə çalışır.

Siyasət - elmdir. Bunu təsdiq etmək üçün müasir dövlətlərdə islahatlar siyasətini göstərmək olar. Burada keçirilən siyasi kursun müvəffəqiyyətləri və nöqsanları elmi təminatı ilə şərtlənir.

Elmi ədəbiyyatda göstərilir ki, siyasətin hazırlanması mütləq elmi-analitik səciyyəyə daşmalıdır. Elmi təhlilsiz səmərəli siyasət ola bilməz.

Elm kimi siyasətin öz qanunauyğunları və prinsipləri vardır, o, siyasətin sahələri arasında əlaqələrin mexanizmlərini, onların qarşılıqlı hərəkətlərini funksional, zaman, regional və digər aspektlərini nəzərə alınması götürməklə araşdırır.

Bu səciyyə xüsusilə böyük məqsədlərin çatmasında və iri siyasi aksiyaların reallaşmasında özünü göstərir. Məsələn, ölkənin siyasi kursunun hazırlaşmasında elmi əsaslandırmanın hazırlanması tələb olunur.

Bu elmi əsaslandırma nişanlanmış iqtisadi proqramların maddi təminatını, ölkə əhalisinin bu kursunun tərəfdarı olmaq dərəcəsinin nəzərə alınması, yeni siyasi kursunun həyata keçirməsinin dünya qabaqcıl ölkələrin hökumətlərinin münasibətlərinin kifayət etməsini daxil edir.

Bundan başqa, alimlər hesab edirlər ki, siyasi sistemin özünün məlum inkişaf qanunlarını, onun ictimai həyatın digər sahələri ilə qarşılıqlı əlaqələri və qarşılıqlı asılılığını hesabatla almaq vacibdir. Burada vacib məsələ ondan ibarətdir ki, ölkənin siyasi kursunu iqtisadi inkişafı ilə və onun daxilində müəyyənləşən siyasi rejimlə əlaqələndirmək lazımdır.

Siyasət - elmdir. Bunu təsdiqləmək üçün alimlər çoxlu sayda misal çəkirlər. Məsələn, islahatlar siyasəti bütün ölkələrdə keçirilir. Bu istiqamətdə olan müvəffəqiyyətlər, nöqsanlar və səhvlər əhəmiyyətli dərəcədə ayrıca götürülən hər dövlətin siyasi kursunun təminatının səviyyəsi ilə şərtlənir.

Müasir demokratik ölkələrdə vətəndaşlar dövlət səviyyəsində həyata keçirilən siyasətin elmi cəhətdən nə dərəcədə əsaslandırıldığına inanmaq imkanı əldə edirlər.

Məsələn, ABŞ-da prezidentliyə, qubematorluğa və digər belə əhəmiyyətli vəzifələrə öz namizədliyini irəli sürən şəxslər seçkiqabağı kampaniyada öz proqramlarında irəli sürdükləri vədlərin həyata keçirilə biləcəyinə seçiciləri inandıрмаğa müvəffəq olurlar. Yada salmaq lazımdır ki, hələ qədim vaxtda **Aristotel** “Politika” əsərində ideal polisə son vəzifəsi kimi nəzəri

quruluşunu vermişdir. Əsərdə **Aristotelin** nəzəri fikrin quruluşunun siyasi reallıqla əlaqələndirməsinin cəhdi görünür.

Rusiya leksikoqrafı **V.İ.Dal** siyasəti dövlətin idarəetmə elmi kimi müəyyən edirdi. O, idarəetməni siyasətin mahiyyəti kimi göstərirdi. Bu istiqamətdə **M.Veber** yazırdı ki, siyasət anlayış kimi “çox geniş mənə kəsb edir və fəaliyyətin bütün növlərini müstəqil rəhbərliyi ilə əhatə edir”.

İsveç sosioloğu **R.Çellen** (1864-1922) geosiyasi elmin əsasını qoyanlardan biridir. O, “Dövlət həyat forması kimi” əsərində gücün anatomiyasının və onun coğrafi əsasını təhlil etmək təşəbbüsü göstərmişdir. **R.ÇeUen** siyasətin beş qarşılıqlı əlaqədə olan ünsürlərin təbii uyğunlaşdırılmasının ehtiyacından yazırdı. Dövlətin həyat formalarının vəhdəti kimi aşağıdakı *həyat sahələrindən* ibarətdir:

- coğrafi məkan kimi;
- xalq kimi;
- təsərrüfat kimi;
- cəmiyyət kimi;
- idarəetmə kimi.

Beləliklə, başa düşmək lazımdır ki, *siyasət - fəaliyyətdir*, onun kökləri cəmiyyətin siyasi sistemindədir və o, hakimiyyət uğrunda mübarizə ilə, cəmiyyətin bütün həyatının təşkili və idarəedilməsilə əlaqədardır.

Bir cəhəti də yadda saxlamaq lazımdır ki, siyasət elm olmaqla yanaşı həm də ehtimal xarakteri daşıyır. Belə ki, siyasi proseslərin gedişində gözlənilməz şərait yarana bilər, bəzi siyasi proseslərə nəzarət etmək olmaz və s. Bütün bunlar siyasətin elmi cəhətdən əsaslandırılmasını zərurətə çevirir.

Lakin siyasət təkə elm deyil. Siyasi proseslərin həqiqətə uyğun olan xarakteri, gözlənilməyən vəziyyətlərin meydana gəlməsinin ehtimalı, informasiyanın qıtlığı, son nəticələrin qeyri- müəyyənliyi, bir sıra siyasi proseslərin nəzarətdən çıxması - bunlar hamısı siyasəti fəaliyyət kimi xarakterizə edir.

Məhz bunlar siyasətin elmi əsaslandırılmasını qeyri- qənaətbəxş edirlər. Elm tərəfindən siyasətdə nəyisə etməyə gücü çatmayanda kompensasiya kimi sənət çıxış edə bilər.

2. Siyasət sənət kimi

Məlumdur ki, hər bir siyasət - siyasətçilərin özlərinin şüurlu seçiminin nəticəsidir. Onlar yaxşı və ya pis ictimai tələbatları və cəmiyyətdə qüvvələrin yerləşdirilməsini nəzərə alaraq, vaxtı çatmış xeyli tələbatların təmin edilməsinin ən yaxşısını seçməyə çalışırlar. Antik mütəfəkkirləri öz vaxtında siyasəti həm elm, həm də dövləti idarəetmə sənəti kimi başa düşürdülər. Yada salmaq lazımdır ki, **Demokrit** *siyasəti sənətin ali növü kimi* hesab edirdi. **Platonun** anlamında siyasət *çar sənəti olub*, **Aristotel** üçün siyasət - *dövləti idarəetmə sənətidir və s.* Siyasət ictimai inkişaf qanunlarına əsaslanan və nəzəriyyə tərəfindən öyrənilən elmdir. Siyasi elm siyasi inkişafın qanunlarını, obyektiv məntiqini başa düşmək imkanı yaradır.

Deməli, *siyasət həm də sənətdir*. O, fəaliyyət olmaq etibarilə konkret siyasi qərarların qəbul olunması zamanı incə manevr etməyi, psixoloji mülahizələri, mürəkkəb şəraitdə siyasi kompromislərə getmək bacarığını, milləti təhlükədən uzaqlaşdırmaq naminə yeganə düzgün qərarın qəbul olunmasını tələb edir.

Siyasi sənət mövcud olan imkanlardan istifadə etməkdən, ruhlanma ilə, təsəvvürlə, yaradıcı cəsarət və xəyalla nəzəri biliklərin, məntiqi fikirlərinin uyğunlaşması əsasında düzgün qərar qəbul etməkdən ibarətdir.

Sənət kimi siyasət yüksək bacarığı və ustalığı tələb edir. Bu düşünülmüş addımların, tədbirlərin, kompromislərin, manevrələrin, güzəştlərin və s. sənətidir. Bu həm hiyləgərlik, həm oynaqlaşma, həm də təzyiqdır.

Siyasət sənət kimi fəaliyyətdə, intuisiya ilə bağlı, özünü göstərir. İntuisiya isə siyasətə mürəkkəb vəziyyətlərdə siyasi kompromisləri və ya gözlənilməyən (lakin yeganə düzgün) qərarları qəbul etməsinə imkan yaradır.

Siyasət fəaliyyət kimi çox mürəkkəbdir və siyasətçilərdən konkret siyasi qərarlarda incə manevr, psixoloji hesabat almağını tələb edir.

Beləliklə, *siyasətin sənət olması* onun intellektual, rasionel və intuitiv başlanğıca malik olmasını səciyyələndirir, bunların məcmusu isə insanları siyasətə cəlb olunmağa, ona inanmağa təhrik edir. Bu sintezdə siyasi harizma, inam təlqin etmək bacarığı meydana gəlir.

Siyasi mübarizənin, kompromislərin, insanlarla işləməsi, qərarın qəbulu və siyasi fəaliyyətin digər formaların sənəti, onların əhəmiyyətinə baxmayaraq, siyasətin dərin rəşional bařlanğıcının üzərində hakim olmamalıdır.

Ölçüsüz sənət - hökmranlıq ambisiyalara, hakimiyyət pərəstlik və inriqalar siyasətin tamamilə dəyiřməsi həmçinin risklidir.

Siyasət sənət kimi fəal və emosional - iradəli siyasi həyatının vacib komponentidir, o, onun səmərəliyini, üsullarının xarakterini, taktikanın seğıimini və siyasi xadimin peřəkarlıq qabiliyyətini əhəmiyyətli sürətdə müəyyənleşdirir.

Siyasətdə sənətin rolu siyasi proseslərin ehtimal səciyyəsi ilə qabaqcadan müəyyən olunur. Nəzərə alsaq ki, siyasi proses heç vaxt tam rəşional ola bilməz, irrəşional, nəzarətsiz proseslər siyasətdə arzu edilməzdir, siyasi prosesin təşkilində və həyata keçirilməsində və ümumiyyətlə müxtəlif siyasi hərəkətdə ikili vəzifəni meydana gətirir.

Birinci vəzifə - zərərin yerini doldurmaq şübhəsizliyi, baxmayaraq ki, nisbi və o qədər də dəqiq biliyini və eyni vaxta şüursuz qərarların və hərəkətlərinə yol verməməyidir. O zaman ki, sənət diribařlığa və insanlarla və baxıřlarla manipulyasiyaya keçir, onda siyasəti siyasətbařlığa tamamilə dəyiřməsindən danıřmaq olar.

İkinci vəzifə - irrəşional sahəsinə keçməmək. Bu vəzifə bütün nəzarətsiz, düşünlməmişdən, gözlənilməyəndən imtina etmək bacarığı, mövhumatlardan və meyllilərdən, şəxsi saymağından imtina etməkdir.

Bu vəzifələrin həll edilməsi siyasətçinin intellektini onun emosional duyulan siyasi həyatla yaxınlaşdırır. Biliyin və instinktiv seğıimin sərhədində siyasət artistizmə çata bilər, köhnə əməkdən emosional yüksəkliyə qədər sənətin güclü təzahür etməsindən biri - *parlaq natiqlik nitqi* - formalaşır.

“Siyasət” anlayışı ilə birgə ən müxtəlif xarakteristikalar istifadə edilir - “yüksək siyasət”dən “siyasət çirkin iş”ə qədər.

Təcrübə göstərən kimi, *yüksək siyasət* üstünlük təşkil edir. Yəni siyasi fəaliyyət cəmiyyətin rifahına, demokratiyanın inkişafına, ictimai həyatın bütün sahələrdə tərəqqiyə yönələn, siyasətçilərin kompromislərə getməyi qabiliyyəti və cəmiyyətə layiqincə xidmət etməsidir. Bəşəriyyət sivilizasiyası digər vəziyyətdə sadəcə yaşaya bilməzdi.

Bəzən deyirlər ki, “*siyasət çirkin işdir*”. Belə tərifi də xeyli həqiqət var. Bu, ilk növbədə, siyasi sistemin həyatında praktiki daimi fenomeni - siyasi hakimiyyət uğrunda, yüksək dövlət vəzifələrə mübarizədir ki, onun hərəkət zamanı sərhədlərdən kənar və əxlaq, etika, bərc, məsuliyyət hissi çərçivəsindən çıxış faktları ilə bağılıdır.

Siyasətdə çox vaxt yalan, bilə-bilə çirkin oyunla rastlaşmaq olar. Siyasətdə səmimilik və yüksək mənəviyyət cəmiyyətdə böyük əməklə yeni şəraitlə uyğunlaşır. Lakin məhz mənəviyyət, siyasi mədəniyyət bir qayda olaraq, məqsədlərə çatmaq üçün insanpərvər üsulların və vasitələrinin seğıimini müəyyənleşdirir.

Buna görə cəmiyyətdə dağıdıcı, ekstremist hərəkətlər, şantaj, qorxutma, siyasi alverlər tez-tez olur ki, onlar siyasətçilərin fəaliyyətinin həm nəticələrini, həm məqsədlərini, həm də mənasını təmin edirlər.

Siyasətdən danıřanda deyirlər ki, o, *hüduzsuzdur*. Bu da düzdür. Müxtəlif cinslilik, keyfiyyətlik, səviyyəlilik, müəyyən

məqsədə yönəldilmə və s. kimi belə xarakteristikalar bu fəaliyyətin növünün təhlilində ədalətli dir.

Bir tərəfdən, siyasət həyata qayda-qanun və ədalət gətirir, siyasi hakimiyyət xalq üçün rifahını təmin etməyə imkan yaradır, ayrı-ayrı qrupların şəxsi maraqlardan neqativ təsirdən qoruyur. Lakin digər tərəfdən, siyasət çox vaxt bu vəziyyətə gətirə bilər ki, burada kim hakimiyyətə sahib olur, ictimai maraqlara zərər vuraraq öz şəxsi maraqlarını həyata keçirir.

Məhz siyasətin bu səciyyəsinə görə, görkəmli fransız sosioloğu **M.Dyuverje** onu “ikiüzlü Yanus” adlandırdı. Öz əsərlərində **M.Dyuverje** xüsusi siyasət nəzəriyyəsini hazırlamışdır. **M.Dyuverje** siyasəti “ikiüzlü Yanus” ilə *iki mövqedən* müqayisə edir: bir tərəfdən, siyasət münaqişə kimi təsvir olunur; digər tərəfdən - cəmiyyətin həyatına qayda və ədalət gətirmək cəhdi, şəxsi maraqların təsirini əksinə ümumi maraqlarını həyata keçirməsinə zəmanət verir.

Elmi ədəbiyyatda siyasət bacarıq, funksiyaların bölüşdürməsinin qabiliyyət kimi ifadə olunur, o zaman ki, onların qarşılıqlı hərəkətini və sistemin vahidliyini saxlamaq imkanı olsa. Bu haqda hələ **Platon** öz “Politik” əsərində yazırdı ki, siyasət çar sənətidir, çünki adamları idarə etmək bacarığı və bilik tələb edir.

Siyasətdə elmi təhlil mütləq sənət, improvizasiya, incəsənət ilə qarşılıqlı fəaliyyətdə olmalıdır. Lakin siyasi mübarizəsinin, siyasi kompromislərin, insanlarla siyasi işlərin, qərarların qəbul etməsi sənəti siyasətin rəşional başlanğıcının üstündə hakim olmamalıdır. Hüdudsuz sənət - siyasətin siyasətbazlığa çevrilməsinə gətirib çıxara bilər.

Siyasətdə sənət intuitiv, rəşional və intellektual başlanğıcları özündə birləşdirir, bunlar isə siyasətçiyə insanları cəlb etmək, inandırmağa imkan yaradır.

Alim - tədqiqatçılar antik mədəniyyətdən *üç əsas əhənələrini* qeyd edirlər və onlara uyğun adlar verdilər. *Birincini* texniki adlandırdılar (yun. sözündən “texne” - sənət, peşə, məhz hakimlik

etmə sənəti deməkdir). *İkincini* epistem (yun. sözündən “episteme” - bilik-bacarıq deməkdir), yəni “toxunma sənəti”. Və nəhayət, *üçüncünü* praktika, təcrübə (yun. sözündən “praktios” - fəaliyyət deməkdir), insanların qarşılıqlı hərəkətlərini, fəaliyyətini müstəqil və öz-özünü qiymətləndirməsidir.

Məlumdur ki, hər bir siyasət - siyasətçilərin özlərinin şüurlu seçiminin nəticəsidir. Onlar yaxşı və ya pis ictimai tələbatları və cəmiyyətdə qüvvələrin yerləşdirilməsini nəzərə alaraq, vaxtı çatmış çoxlu tələbatların təmin edilməsinin ən yaxşısını seçməyə çalışırlar. Bu istiqamətdə *siyasət* ehtimal sənət, siyasi vəzifələri düzgün müəyyən etmək, vasitələri seçmək, lazım olan qərarları qəbul etmək peşə bacarığı (və ya bacarıqsızlıq) kimi çıxış edir.

Siyasət sahəsi sənət kimi təhlil prosesində siyasətin, siyasi münasibətlərin, qərarların və hərəkətlərin bütün tərəflərini əhatə edir. Lakin o, onları öz xüsusi nəzər nöqtəsindən - qiymətləndirmə mövqeyindən, siyasi imkanlarından, siyasətçinin seçimindən, qəbul olunan qərarların reallaşmasının uğurlardan və uğursuzluqlardan araşdırır.

Beləliklə, *siyasət həm elmdir*, onun mənbəyi ictimai inkişafın qanunlarıdır. Buna baxmayaraq, *siyasət həm də sənətdir*. Siyasətdə elmi təhlil nəzəri biliklər intuisiya, yaradıcı cəsarət və fantaziya ilə uyğunlaşdırılmalıdır.

Dövlət siyasi institut kimi

Siyasi sistemin başlıca təsisatı dövlətdir. Dövlətin fəaliyyəti, forma və üsulları siyasi sistemin təbiətini müəyyənləşdirən əsas amillərdən biridir.

Dövlət politologiya elminin ən fundamental anlayışlarından biri olduğu üçün bu problemin tədqiqinə xüsusi diqqət yetirilir. Dövlətin mahiyyəti, mənşəyi və səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə bağlı müxtəlif baxışlar mövcuddur.

Elmi ədəbiyyatda dövlətin tədqiqi ilə bağlı üç müxtəlif yanaşma tərzii mövcuddur.

1. Siyasi-fəlsəfi və siyasi-elmi yanaşma. Bu yanaşmaya görə dövlət cəmiyyətin «ümumi işlərini» həll edən, hakimiyyət və cəmiyyət arasında mənafelərini nizama salan, həmçinin cəmiyyətin və fərdlərin siyasi həyatını təmin dən vasitə kimi nəzərdən keçirilir (Aristotel, Russo və s.).

2. Sınıf yanaşma - sınıf mübarizə vasitələrini doğuran fikirlər (iqtisadi gücə malik olan sınıfın siyasi hakimiyyətini təmin etmə aləti) - marksist yanaşma.

3. Hüquqi və təşkilati - struktur yanaşma (dövləti hüququn və qanunun rəhbəri kimi qəbul edən ideya istiqaməti) - müasir yanaşma.

Yanaşma tərzindən asılı olaraq dövlətə dair çoxsaylı təriflər nəzərdən keçirilə bilər. Bu mənada dövlətə konkret tərif vermək çətindir.

Dövlət başlıca siyasi-təsisat olmaqla insanların müəyyən ərazidə birgə yaşayışını təşkil edən və ali hakimiyyəti həyata keçirən təşkilatların və orqanların vahid sistemidir.

Dövlətin meydana gəlməsi və ya mənşəyi ilə bağlı fikirlər siyasi elmi maraqlandıran aktual problemlərdən biridir. Onun meydana gəlməsi ilə bağlı hamı tərəfindən qəbul edilmiş ümumi bir fikir, vahid konsepsiya mövcud deyil. Dövlət məsələsində hamı tərəfindən qəbul olunmuş fikir ondan ibarətdir ki, o əbədi mövcud olmamış, yalnız tarixi inkişafın müəyyən dövründə (ibtidai icma cəmiyyətinin son mərhələsində müxtəlif səbəblər üzündən, hər şeydən öncə yaşayışın yeni təşkilati-əmək formaları və insanların təkrar istehsalı prosesilə əlaqədar olaraq) yaranmağa başlamışdır. Buradan çıxış edərək, lap qədim zamanlardan etibarən siyasi konsepsiyaların cavab verməyə çalışdığı ilk sual dövlətin necə meydana gəlməsi olmuşdur. Bu məsələ həmişə tarixçilərin, hüquqşünasların və politoloqların müzakirə elementi olmuş və bununla bağlı müxtəlif fərziyyələr və nəzəriyyələr irəli sürülmüşdür.

Dövlətin meydana gəlməsinin ən qədim izahlarından biri - teoloji təlimdir. Bu təlimə görə dövlətin meydana gəlməsi ilahi iradənin təzahürüdür. Qədim Şərqdə, Misirdə dövlət başçısının ilahi mənşəyə malik olmasına inam bundan xəbər verir.

Dövlətin yaranması ilə bağlı nəzəriyyələrdən biri də patriarxal nəzəriyyədir. Bu nəzəriyyəyə görə dövlət hakimiyyəti qəbilələri və tayfa ittifaqlarını birləşdirən ailə başçısının hakimiyyəti kimi nəzərdən keçirilir. Bu nəzəriyyə ilk dəfə Konfusi tərəfindən irəli sürülmüşdür.

İctimai müqavilə nəzəriyyəsinə görə isə dövlət nə vaxtsa və kimlərsə tərəfindən imzalanmış ictimai müqavilənin məhsuludur. Razılaşma yolu ilə bağlanmış müqavilə nəticəsində insanlar təbii dövlətə qədərki vəziyyətdən çıxır və qurulmuş vahid dövlət hakimiyyətinə tabe olurlar (T.Hobbs, Ç.Lokk, J.J.Russo).

Dövlətin yaranması ilə bağlı zorakılıq nəzəriyyəsi də mövcuddur. Bu nəzəriyyə L.Qumplovic tərəfindən əsaslandırılmışdır. Zorakılıq nəzəriyyəsi dövlətin zəif,

qeyri-mütəşəkkil qrupların (tayfaların) daha güclü və mütəşəkkil qruplar (tayfalar) tərəfindən işğal edilməsi sayəsində meydana gəlməsini sübuta yetirməyə çalışır.

Dövlətin, meydana gəlməsi ilə bağlı sosial-iqtisadi nəzəriyyə də mövcuddur. Bu nəzəriyyə K.Marksın adı ilə bağlıdır. Marksizm dövlətin yaranmasını istehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyətin və antaqonist siniflərin yaranması ilə əlaqələndirir. Göründüyü kimi marksist nəzəriyyə dövlətin yaranmasının sinfi yanaşma konsepsiyasını əsaslandırır.

Dövlətin yaranması ilə bağlı Polyak alimi Y.Vyat- rın fikirləri də maraq doğurur. Onun fikrincə dövlətin yaranması aşağıdakı mərhələlərdən keçmişdir:

- klassik yol - xaricdən heç bir təsir olmadan daxili ziddiyyətlərin kəskinləşməsi nəticəsində dövlətin yaranması (antik yunan dövlətinin yaranması);
- daxili müqəddəm şərtlərin yetişdiyi bir vaxtda dövlətin yaranmasını sürətləndirən real hücum təhlükəsinin təsiri altında dövlətin yaranması ideyası (Bizansın hücum təhlükəsi qarşısında Kiyev-Rus dövlətinin yaranması);
- dövlət quruluşu olan cəmiyyətlərlə, dövlət ideyası ilə ünsiyyət saxlamaq və bu ideyam mənimsəmək təcrübəsi (Qərbi Avropada dövlətlərin yaranmasına Rorimanm təsiri və s.).

Dövlətin yaranması ilə bağlı N.Tusinın fikirləri də maraq doğurur. O göstərirdi ki, dövlət insanların könüllü ittifaqı əsasında yaranmış və siyasi cəmiyyətdən başqa bir şey deyildir.

Dövlətin yaranması ilə bağlı həmçinin psixoloji, demoqrafik, antropoloji və digər nəzəriyyələr də vardır. Bunlar da digər nəzəriyyələr kimi dövlətə tarixi inkişafın qanunauyğun nəticəsi kimi yanan tarix elminin verdiyi məlumatlarla təsdiqini tapır.

Deyilənlər ona əsas verir ki, ümumilikdə Qərbi Avropa ölkələrində dövlətin yaranması əsasən xüsusi mülkiyyətin yaranması ilə, Şərqdə ictimai əmək bölgüsünün təsiri ilə, Afrikada isə dövlətin yaranması insanın özünün təkrar istehsalında baş verən mühüm dəyişikliklərin həticəsi ilə əlaqədar olmuşdur.

Dövlətin necə və hansı formada meydana gəlməsindən asılı olmayaraq onu göstərmək olar ki, dövlət cəmiyyət həyatının yeni təşkilat forması kimi insanların qanunauyğun surətdə, sivil qaydada yaşamalarının qarantı kimi çıxış edir.

Dövlət cəmiyyətin təşkilati forması kimi özündə bir sıra vacib elementləri birləşdirir. O ərazidən, əhalidən və hakimiyyətdən ibarət siyasi birlikdir. Ərazi dövlətin mövcudluğunun məkan əsasıdır. Ərazisiz dövlətin mövcudluğu haqqında fikir yürütmək çətinidir. Ərazi dövlətin əhalisinin yaşadığı və siyasi elitanın hüquqi normalar vasitəsilə öz hakimiyyətini bərqərar etdiyi məkan hesab olunur. Dövlətin ərazisisinə onun torpağı, faydalı qazıntıları, hava məkam və ərazi sultan daxildir .

Dövlətin ikinci və başlıca tərkib elementi əhali hesab olunur. Əhali həmin ərazidə yaşayan və dövlət hakimiyyətinə tabe olan insan birliyi.

Dövlətin mövcudluğunun üçüncü tərkib elementini isə kütləvi siyasi hakimiyyət təşkil edir.Siyasi elmdə dövlətin bir çox əlamətləri nəzərdən keçirilir. Bu əlamətlər aşağıdakılardır:

- xüsusi idarəetmə aparatının mövcudluğu. Onu idarəetmə və məcburetmə vəzifəsini yerinə yetirən insanların xüsusi təbəqəsi həyata keçirir;

- dövlətin məcburetə - güc tətbiq etmək hüququ. Dövlətin xüsusi güc orqanları vardır və qanunun nəzərdə tutduğu hallarda ondan istifadə edir;
- suverenlik. Müəyyən ərazidə dövlət hakimiyyətinin müstəqilliyini, aliliyini ifadə edir;
- hüquq normalarının müəyyən edilməsi. Bütün dövlət orqanlarının fəaliyyəti hüquq normalarına əsaslanmalı və hüquqi prinsiplər çərçivəsində fəaliyyət göstərməlidir;
- ümumilik. Dövlət hakimiyyəti onun ərazisində yaşayan bütün insanlara aiddir;

• vergilərin toplanması (bəzi tədqiqatçılar bu əlaməti dövlətin daxili funksiyası kimi nəzərdən keçirir).

Dövlətin spesifikliyi və tarixi zəruriliyi onun yerinə yetirdiyi funksiyalarında üzə çıxır ki, bu da onun fəaliyyətinin başlıca istiqamətləri ilə bağlıdır. Funksiyaların bölgüsünün əsasında dövlətin fəaliyyət sahəsi durur. Buna əsasən dövlətin funksiyalarını daxili və xarici istiqamətli funksiyalara ayırmaq olar.

Daxili funksiya - bu funksiya əsasən ölkə daxilində dövlətin fəaliyyətinin əsas istiqaməti kimi onun daxili siyasətini şərtləndirir. Hüquqşünaslığa dair ədəbiyyatlarda daxili funksiyaları qoruyucu və nizamlayıcı kimi iki qrupa bölürlər. Qoruyucu funksiyaların tətbiqi bütün maddiləşmiş və hüquqla tənzimlənən ictimai münasibətlərin müdafiə olunması və həyata keçirilməsi üzrə dövlətin başlıca fəaliyyətində ifadə olunur. Bu qrupa aşağıdakıları aid etmək olar:

- vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, qanunçuluğun və hüquq qaydalarının təmin edilməsi;
- bütün mülkiyyət formalarının bərabər şəkildə müdafiə olunması;
- ətraf mühitin mühafizəsi və s.

Nizamlayıcı funksiya isə istehsalın təşkilində, iqtisadiyyatın inkişafında, şəxsiyyətin formalaşması və davranışı üçün zəruri şəraitin yaradılması sahəsində dövlətin rolunu əks etdirir. Nizamlayıcı funksiyalar iqtisadi, sosial, həmçinin vergiqoyma və vergilərin yığılması kimi funksiyaları özündə birləşdirir:

- iqtisadi siyasətin işlənilməsi və hazırlanması;
- müəssisə və təşkilatların idarə edilməsi;
- qiymət siyasətinin və bazarın hüquqi əsaslarının müəyyən edilməsi;
- insanın layiqli həyat şəraitinin inkişafı və onun təmin edilməsi;
- insanlann əmək və sağlamlığının mühafizəsi;
- sosial xidmət sistemlərinin tətbiqi, inkişafı və s.

Vergiqoyma və vergilərin yığılması dövlətin başlıca daxili funksiyalarından hesab olunur (bu funksiya bəzi ədəbiyyatlarda dövlətin əlaməti kimi nəzərdən keçirilir). Dövlətin büdcəsi müxtəlif növ vergilərdən, rüsumlardan və digər məcburi ödənişlərdən təşkil olunur.

Xarici funksiya - bu funksiya dövlətin xarici fəaliyyətində, onun digər dövlətlərlə və təşkilatlarla münasibətlərində təzahür edir. Xarici funksiyalara daxildir:

- beynəlxalq münasibətlərin bütün sferalarında dövlətin mənafeyinin və suverenliyinin müdafiəsi;
- diplomatik münasibətlər və xidmətlər;

- beynəlxalq və regional təşkilatlarla əməkdaşlıq;
- terrorizmə qarşı mübarizədə səylərin birləşdirilməsi və s.

Dövlətin ərazi-siyasi quruluşu: mahiyyəti və xüsusiyyətləri

Müasir dövlət nəzəriyyəsinin ən maraqlı doğuran problemlərindən biri dövlət formalarını müəyyən etmək və onların təsnifatını verməkdir. Dövlət forması dedikdə

dövlət quruluşu, idarə forması və siyasi rejim nəzərdə tutulur.

Ənənəvi olaraq dövlətin ərazi-siyasi quruluşuna görə iki əsas forması (unitar və federativ) fərqləndirilir. Bunlardan əlavə konfederasiyalar da nəzərdən keçirilir.

Siyasi ədəbiyyatda həmçinin muxtariyyət anlayışına da təsadüf olunur.

«İdarəetmə forması» termini bir çox dövlətlərin əsas qanunlarında öz əksini tapmışdır. Bəzi konstitusiyalarda bu termin işlənməsə də, idarəetmə formaları (monarxiya və respublika) həmişə təsbit olunur. Yalnız bəzi dövlətlərin rəsmi adında «respublika» və «monarxiya» sözü təsadüf edilmir.

Siyasi ədəbiyyatda ənənəyə görə iki əsas idarəetmə formasının (monarxiya və respublika) təsnifatı nəzərdən keçirilir. Daha müfəssəl təsnifat onların əsasında aparılır.

Monarxiya idarəetmə formasında dövlət başçısı öz vəzifəsini və xüsusi fəxri statusunu irsən və ömürlük qazanır və öz varisinə ötürür. Siyasi praktikada mütləq, dualist və parlamentli monarxiya idarəetmə formalarına təsadüf edilir.

Mütləq monarxiya idarəetmə forması hazırda bir neçə ölkədə qalmaqdadır (Səudiyyə Ərəbistanı, Oman, Qatar və s. Oman sultanlığında parlament də yoxdur, hökumət kral tərəfindən təşkil olunur və onun qarşısında məsuliyyət daşıyır. Səudiyyə Ərəbistanında ailə şurası fəaliyyət göstərir. Bu ölkədə parlament əvəzinə kral tərəfindən təyin edilən müvəqqəti şura yaradılmışdır. Belə orqanlar əslində monarxın hakimiyyətini məhdudlaşdırmır.

Dualist monarxiyada konstitusiya və parlament mövcuddur. Parlamentin iştirakı olmadan qanunlar qəbul edilə bilməz. Lakin hökumət monarx tərəfindən təyin edilir və parlament qarşısında deyil, monarx qarşısında məsuliyyət daşıyır. Konstitusiyaya görə parlamentli monarxiyaya yaxın olan bəzi monarxiyalar (İordaniya, Məra keş, Nepal) əslində dualistdir.

Parlamentli monarxiyalarda isə bunlardan fərqli olaraq demokratik yolla qəbul edilmiş konstitusiya qüvvədədir və qanunvericilik hakimiyyəti seçkili parlamentə məxsusdur. Monarx hüquqi cəhətdən dövlət başçısı olsa da, lakin o ölkənin idarə olunmasında faktiki olaraq iştirak etmir (Yaponiyanın hazırkı konstitusiyasında bu öz əksini tapmışdır). Parlamentli monarxiyada hökumət yalnız parlament qarşısında məsuliyyət daşıyır. Düzdür, konstitusiyaya görə hökumət başçısı monarx tərəfindən təyin edilsə də, belə təyinat adətən formal xarakter daşıyır.

Respublika idarəetmə formasında dövlətin ali hakimiyyət orqanları və vəzifəli şəxsləri vətəndaşlar tərəfindən seçilir. Siyasi ədəbiyyatda prezidentli (ABŞ, Azərbaycan), parlamentli (İtaliya, Almaniya, İsrail, Avstriya, Hindistan) və qarışıq idarə forması fərqləndirilir (Fransa, Finlandiya). Prezidentli respublika ilk dəfə ABŞ-da yaranmışdır. Prezidentli respublikada prezident və parlament ayrı-ayrı seçkilər vasitəsilə seçilir. Prezidentli respublikada prezident birbaşa və ya dolayı

səsvermə yolu ilə seçilir (məsələn, Azərbaycan Respublikasında birbaşa, ABŞ-da isə dolayı səsvermə yolu ilə). Prezidentli respublikada ali icra hakimiyyəti prezidentə məxsusdur və icra hakimiyyətinin başçısı kimi geniş səlahiyyətlərə malik olur. Prezidentli respublikalarda o, baş naziri də təyin edə bilər və baş nazirin rəhbərliyi ilə hökumət fəaliyyət göstərsə də, hökumətin faktiki başçısı prezident sayılır.

Prezidentli respublikalarda nə baş nazir, nə də nazirlər parlament qarşısında deyil, yalnız prezident qarşısında məsuliyyət daşıyır və parlamentdə etimadsızlıq votumu yolu ilə istefaya göndərilə biləzlər. Prezidentli respublikaların əksəriyyətində xüsusi baş nazir vəzifəsi yoxdur, onun səlahiyyətləri prezidentə məxsusdur.

Prezidentli respublikalarda prezident vaxtından əvvəl parlamenti buraxmaq hüququna malik deyildir. Prezidentli respublikada hökumətin bir partiya tərəfindən təşkil olunması, parlamentdə isə yerlərin əksəriyyətinin müxalifət partiyalarına məxsus olması halları mümkündür (bu ABŞ-da dəfələrlə baş vermişdir).

Prezidentli respublikadan fərqli olaraq parlamentli respublikada prezidentin seçilməsinin elə qaydası nəzərdə tutulur ki, o öz mandatını bilavasitə xalqdan almır. O ya parlament (Yunanıstan), ya da xüsusi kollegiya tərəfindən seçilir (məsələn, Almaniyada kollegiyanın tərkibinə aşağı palatanın bütün deputatları və torpaqların nümayəndələri orqanları tərəfindən seçilmiş eyni sayda deputatlar daxildir və bu federal məclis adlanır). Hindistanda onun tərkibinə parlamentin və ştatların qanunverici məclisinin seçkililəri daxildir. Parlamentli respublikada baş nazir ali icra hakimiyyətini həyata keçirir və hökumətin ümumi siyasətinə rəhbərlik edir (məsələn Almaniyada olduğu kimi).

Parlamentli respublikada hökumət prezident qarşısında deyil, yalnız parlament qarşısında məsuliyyət daşıyır.

Əhalinin prezidenti birbaşa seçməsi ilə əlaqədar Fransa, Finlandiya və s. ölkələrin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Buna görə bəzən həmin ölkələrin siyasi idarəçilik formasını qarışıq idarəetmə forması və ya yanprezidentli respublika kimi nəzərdən keçirirlər. Belə idarəçilik forması özündə prezidentli və parlamentli idarə formasının üsurlərini əlaqələndirir. Qarışıq idarəçilik üsulu prezidentli və parlamentli respublikalara xas olan sabit səciyyəvi xüsusiyyətlərə malik deyil. Onun başlıca cəhəti hökumətin prezident və parlament qarşısında ikitəmə məsuliyyət daşmasıdır.

4. Hüquqi dövlətin mahiyyəti və başlıca əlamətləri

Hüquqi dövlət ideyasının kökləri qədim Yunanıstan və Romada mövcud olan siyasi hüquqi təlimlərlə bağlı olsa da bu termin ilk dəfə XIX əsrdə Almaniyada elmə gətirilmişdir. Onun mahiyyəti konstitusiyalı və inzibati hakimiyyət orqanlarının hüquqa tabe olması və onların üzərində hüquqi nəzarətin olmasındadır. Hüquqi dövlət anlayışı dövlətdə bütün sosial birliklərin, o cümlədən ayn-ayn fərdlərin hüquqa hörmət etdiyini ona münasibətdə bərabər vəziyyətdə olduğunu göstərir. Belə bir dövlət mülkiyyətin hakimiyyətdən, xüsusi sərvətin kollektiv sərvətdən ayrılmasının təsisatlandırılması (bu və ya başqa bir təsisatın təmsalində rəsmiləşdirilməsi) nəticəsində yaranır. Bunun sayəsində fərdlər, azad

əmək müqaviləsindən istifadə etməklə öz kapitalını, texniki biliklərini, işçi qüvvəsini və s. istədikləri şəkildə istifadə etməklə azadlığı əldə edirlər. Məhz bu mənada belə bir dövlətin həkim olduğu cəmiyyəti çox vaxt «müqavilə cəmiyyəti» adlandırırlar.

Hüquqi dövlətin əsas məqsədi ictimai həyatın başlıca sferalarında öz vətəndaşlarının hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinə təminat verməkdən ibarətdir.

Hüquqi dövlətin başlıca əlamətləri aşağıdakılardır:

- qanunun aliliyi, hüququn üstünlüyü;
- vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsi;
- dövlət hakimiyyəti həddinin müəyyənləşdirilməsi;
- şəxsiyyətin hüquqlarının təmin edilməsi;
- qrup hüquqlarının müdafiəsi;
- hakimiyyət bölgüsü;
- məhkəmə və qanun qarşısında hamının bərabərliyi;
- konstitusiya nəzarəti;
- dövlət və qeyri-dövlət təsisatlarının (partiyaların, ictimai təşkilatların və s.) funksiya və səlahiyyətlərinin qanun çərçivəsində məhdudlaşdırılması;
- dövlətin vətəndaşlar qarşısında məsuliyyəti, vətəndaşların sosial mühafizəsi, onların dövlət qarşısında məsuliyyəti.

Hüquqi dövlətdə qanunlar xalqın iradəsi ilə qəbul olunur. Hüquqi dövlətin fəaliyyətinin əsas prinsipi azadlığın hüquqi təminatçısı olmaqdan ibarətdir. Cəmiyyətdə hüquqi dövlət quruculuğu prosesi insan azadlığının, söz, vicdan azadlığının təmin edilməsini, plüralizmin qərar-laşmasını əsas prinsipi kimi qəbul edir.

Vətəndaş cəmiyyəti yaxşı inkişaf etmiş hüquqi dövlət şəraitində fəaliyyət göstərə bilər. Vətəndaş cəmiyyəti dövlət tərəfindən əlaqələndirilməyən, insanların özləri tərəfindən tənzim edilən cəmiyyətdir. Vətəndaş cəmiyyəti elə bir cəmiyyətdir ki, özündə struktur unsuru kimi dövlət strukturlarını deyil, insanların könüllü formalaşan ilkin birliklərini - ailəni, kooperasiyaları, assosiasiyaları, ictimai təşkilatları, həmkarlar ittifaqlarını, yaradıcı birlikləri, qeyri-hökumət təşkilatlarını, habelə bələdiyyələri və s. birləşdirən insan birliyinin daha mütəşəkkil formasıdır. Vətəndaş cəmiyyətinin başlıca məqsədi insana öz azadlığını həyata keçirmək imkanı verməkdir.

Dövlət idarəçiliyində siyasi menecmentin rolu

Belə bir aforizm mövcuddur “Biz siyasətlə məşğul olmasaq, onda siyasət bizimlə məşğul olar”. Müasir şərait bu sözlərin ədalətliyini təsdiq edir. İctimai həyatın əksəriyyət sahələri və təsisatları siyasətlə, siyasi münasibətlə bağlıdır. Bunu *dövlət idarəçiliyinə* də tamamilə aid etmək olar. Bəşəriyyətin, hər bir dövlətin qarşısında duran problemlərin mürəkkəbliyi dövlət idarəçiliyinə yeni yanaşmanı tələb edir.

Məlumdur ki, xeyli müddət siyasi elmin problemi praktiki olaraq dövlət ətrafında cəmləşmişdir. Ümumiyyətlə, siyasətin, dövlətin təhlilini ondan başlamaq lazımdır ki, bu və ya digər vəziyyətdə hansı növ idarəetmə vəzifələri həll olunmuşdur.

Analitiklərin sırasında çox geniş fikir yayılıb ki, dövlət idarəçiliyi, dövlət qulluğu siyasətdən kənar olmalıdır. Buradan nəticəyə gəlmək olar ki, dövlət qulluqçusuna əsaslı siyasi hazırlıq lazım deyil. Lakin Qərbin təcrübəsi göstərir ki, idarəedənlər və dövlət idarəçiliyi üçün ali orqanlara yol açan ixtisaslaşdırılmış məktəblərdən biri Fransada Siyasi elmin azad məktəbi olmuşdur (1872). Müasir dövrdə Fransanın elitar Milli inzibati məktəbinin müdavimlərinin əksəriyyətinin (75%) baza politoloji təhsili vardır. Fransada inzibati hüquqda idarəetmə ilə bağlı *iki ideya* üzərində dayanırlar. *Birinci*, idarəetmə icra hakimiyyətinin yeganə vəzifəsi sayılır, *ikincisi isə*, idarəetmə icra hakimiyyətinin müstəsna vəzifəsidir. Belə misalları başqa ölkələrdən də gətirmək olar. Yeni siyasi və iqtisadi sistemin formalaşmasına maneçilik törədən başlıca səbəb dövlət idarəçiliyinin səmərəliyinin aşağı olması və bir sıra hüquqi normalara etinasız yanaşmaqdan ibarətdir. Buna görə də, idarəetmə sisteminin köklü təkmilləşdirilməsi, iqtisadiyyatda dövlətin iştirakına yenidən baxılması, dövlətin təsərrüfat subyektləri üçün qanunilik, qayda- qanun, davranış normaları baxımından zəmanətçiyə çevrilməsi tələb olunur. Dövlət idarəçiliyinin zəruriliyinin dərk olunması sahəsində, onun aktual sistemli ictimai hadisə kimi formalaşmasını şərtləndirən köklü iqtisadi böhran (1929-1933), totalitar eksperimentlərin, ikinci dünya müharibəsinin və onun nəticələrinin təsiri altında yaranmışdır. Yalnız sənaye inqilabi nəticəsində sənayenin cəmiyyətə keçməsi bu gün *“idarəetmə”* anlayışı ilə səciyyə etdiyi biliklərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Cəmiyyətdə idarəetmə müəyyən qruplarda, kollektivlərdə, siniflərdə birləşən və müxtəlif maraqları olan insanların fəaliyyətinə qarşılıqlı təsir göstərmək formasıdır. İdarəetmə insanların özləri tərəfindən yaşamaq tələbatı kimi yaranmış və mədəni cəmiyyətin bütün inkişaf mərhələlərində mövcud olmuşdur. İdarəetmə insanların həyat fəaliyyətini məqsədyönlü tənzimləmək, onların maraqlarını və tələbatlarını ödəyən üsul və vasitələrinin məcmusudur. “Dövlət idarəçiliyi” izahlı lüğətdə *“idarəetmə”* anlayışına belə tərif verilir: “Ən geniş mənada subyektin obyektə məqsədyönlü təsiridir. Bu təsir obyektin xüsusiyyətlərini, keyfiyyətini, mövqeyini, davranışını dəyişir. Burada subyekt və obyekt bölgüsü müəyyən mənada şərtidir. Belə ki, subyektin özü digər idarəetmə subyekti üçün obyektə çevrilə bilər. “İdarəetmə” anlayışı həm texniki, həm bioloji, həm də sosial sistemləri əhatə edir”. Beləliklə, cəmiyyətin və fərdlərin praktiki olaraq bütün işlərin idarəedilməsi *dövlət idarəçiliyi* olur, idarəetmə özü isə elmi biliyin sahəsi kimi hüquqi elmin ağışuna keçir. İdarəetmə elminin pionerləri sırasında ilk dəfə bilikləri, texnikam və insanı mürəkkəb dinamik sistemdə birləşdirməyə nail olmuş **Fridrix Teylor** (1856-1915), **Anri Fayol** (1841-1925), **Maks Veber** (1864-1920) və b. istehsal təşkilatçılarının adları çəkilir.

Bunlar ilk menecerlər olmuş və klassik məktəblərin banilərindərlər. Belə ki, elmi idarəetmə (menecment) məktəbin **F.Teylor**, inzibati məktəbin **A.Fayol** və **M.Veber** olmuşdular. Menecment elmi bütünlüklə iqtisadi və istehsal prosesləri çərçivəsində yaranmışdır. Dövlət idarəetmənin müstəqil professional sahə olmasının **Vudro Vilson** (1856-1924) məşhur “Dövlət idarəetmə elmi” (1887) əsəsində söyləmişdir. Burada **V.Vilson** Qərbi Avropa alimlərinin ideyalanna (ilk növbədə **M.Vebera**) əsaslanaraq, demokratik hökumətin və səmərəli dövlət idarəetmənin uyğunlaşdırılmasının imkanları

barədə öz fikirlərini söyləyir. Bunun üçün o, səmərəli professional dövlət qulluğunu yaratmaq təklif etmişdir. **V.Vilson** iddia edirdi ki, dövlət idarəçiliyi elmi əsaslara söykənməlidir və ənənəvi siyasətdən ayrı olmalıdır. O yazırdı: “Siyasət dövlət qulluğundan kənar olmalıdır”. **V.Vilsonla** paralel və ondan tamam müstəqil olaraq **F.Teylor** zavodda idarəetmə sahəsində öz sınaqlarını aparırdı. Məhz **F.Teylor** “elmi menecmentin atası” sayılır. O birinci olaraq vaxtının və hərəkətlərin sərf etməsi ətrafında tədqiqatlarla məşğul olmağa başlamışdır. Onun tədqiqatları barədə ictimaiyyət “Elmi menecmentin prinsipləri” (1911) kitabından məlumat aldı.

Bəs menecment nədir? *Menecment* - menecer (ing. “manager” - idarəedən) sözündən əmələ gəlir. “Menecment” anlayışının aşağıdakı *tərifləri vardır*. 1. prinsip, üsul, prosedura sisteminə əsaslanaraq səmərəliliyi artırmaq məqsədi ilə əmək fəaliyyəti sahəsində istifadə olunan idarəçilik; 2. əmək prosesi zamanı kollektivlərin və insan münasibətlərinin idarə edilməsi barədə elm; 3. müvafiq əmək kollektivində iyerarxiyanın bütün səviyyələrində həyata keçirilən idarəçilik üsullarının toplusudur. Müasir menecment elmi səriştə və təcrübənin vəhdəti ilə səciyyəli olan peşəkar idarəetmə sistemi, idarəetmə texnologiyalarıdır. İdarəetmə texnologiyaları aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

- idarəetmə prosesinin həyata keçirilməsi üsulları və qaydalarının məcmusunun özünəməxsus toplusu;
- təşkilatın məqsədlərinə nail olmaq üçün idarəetmə fəaliyyəti üsullarının, o cümlədən idarəetmə qərarlarının elmi şərhidir.

Dövlət idarəçiliyinin müasir vəzifələrini göstərmək və dövlət sektorunda münasibətləri vurğulamaq üçün “public management” və ya “dövlət menecmenti” termini getdikcə daha çox istifadə edilir. Dövlət qulluğunda “menecment” anlayışı altında həm dövlət orqanları çərçivəsində idarəetmə prosesi, elmi idarəetmə, həm də heyətin idarəetmə məharəti və dövlət idarəçiliyində müvafiq vərdişlər toplusu başa düşülür.

Dövlət menecmenti dövlət idarəçiliyinin yeni şərti kimi XX əsrin 70-ci illərində “dövlət siyasəti məktəbinin” inkişafı ilə birlikdə yaranmışdır. Dövlət idarəetməsində dövlət menecmentinə keçid ənənəvi institusional yanaşmadan idarəçilik qərarlarının və onların konkret proqramlar vasitəsi ilə reallaşma təcrübəsinin müasir vasitələrindən istifadə etməklə öyrənilməyə yönəlməsini göstərir. İdarəetmənin tarixi - planlaşdırıcı, təşkil edən, kadrları seçən, rəhbər və nəzarət edən insanların tarixidir. Bu gün obyektiv şərait yeni düşüncə tərzini, insanların davranışının və əməkdaşlığının yeni formalarını tələb edir. Buna uyğun olaraq subyektiv amil də yeni qaydada inkişaf etməli və təşkil olunmalıdır. Bütün bunlar real olaraq yalnız hər bir dövlət daxilində inkişaf etmiş dövlət idarəçiliyi və dövlətlərin beynəlxalq aləmdə fəaliyyətlərin bərabər hüquqlu əlaqələndirilməsi şəraitində mümkün olacaqdır.

Dövlət idarəçiliyinin mahiyyətini aşağıdakı kimi göstərmək olar:

- dövlətin öz hakimiyyət gücünü əsaslanaraq insanların ictimai həyat fəaliyyətini nizamlamaq (qaydaya salmaq), qoruyub saxlamaq, dəyişdirmək məqsədi həyata keçirdiyi tətbiqi, təşkilədi, tənzimləyici təsirdir;
- dövlətin hakimiyyət təsisatı kimi öz funksiyalarını həyata keçirmək üsulu; müvafiq idarəetmə qurumları vasitəsi ilə dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsini təmin edən fəaliyyət formalarından biridir. Dövlət idarəçiliyində hər zaman həm kənar təsir (dövlət

qurumları tərəfindən), həm də şüurlu yanaşma (dövlət rəhbərləri, dövlət qulluqçularının məqsədləri müəyyən etməsi) qarşılıqlı əlaqədədir. Dövlət idarəçilik sisteminin qarşısında duran *əsas vəzifələr və problemlər* aşağıdakı kimi ifadə edilə bilər:

- dövlət siyasətinin formalaşdırılması konsepsiyasının işlənilib hazırlanması və dövlət aparatının əməli fəaliyyətində sosial ədalətin öncüllüyünün təmin edilməsi;
- dövlət siyasətinin formalaşdırılması və reallaşdırılmasında xarici təcrübənin nəzərə alınmasının təmin edilməsi;
- dövlət siyasətinin reallaşdırılması prinsipləri, formaları və üsullarının işlənilib hazırlanması;
- dövlət siyasətinin formalaşdırılması və reallaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin əsaslandırılması;
- maddi nemətlər istehsalı sahələrinin idarə edilməsinin dövlət tənzimlənməsi mexanizminin işlənilib hazırlanması və reallaşdırılmasının təmin edilməsidir.

Elmi ədəbiyyatda idarəetmə funksiyaları geniş təhlil olunur. *İdarəetmə funksiyası* - idarəetmə sistemində əmək bölgüsünə əsaslanan möhkəm nizamlanmış əməliyyatlar toplusudur. Dövlətin və dövlət idarəetmənin *birinci funksiyasını* cəmiyyətin tamlığı və qoruyub saxlanmasının təminat funksiyası kimi qeyd etmək olar. Məlum mənada bu siyasi funksiyadır, çünki obyektiv əsasında siyasətin sonuncu məqsədi - cəmiyyətdə dinc və harmonik inkişafı üçün şərait yaratmaqdır. Dövlət idarəetmənin *ikinci funksiyası* - ölkənin bütün ərazidə hər bir insanın və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarını yerinə yetirməkdir. Çünki insanlar əslində dövləti buna görə yaradıblar və ona mənəvi və maddi cəhətdən tərəfdar olurlar. Dövlət öz aparatı ilə insanların müdafiə qarantı kimi çıxış edir. XX əsrin ikinci yarısı dövlətin azad bazar iqtisadiyyatına münasibətini kəskin dəyişdirdi. Müxtəlif ölkələrdə 50-75% pul resursları dövlət qurumlardan keçir. Buna görə müasir dövlət öz iqtisadi funksiyasını (*üçüncü*) gücləndirir. Bu funksiyanın əsas məqsədi - cəmiyyətdə səmərəli və qaydaya salınmış iqtisadi fəaliyyəti üçün təşkili - hüquqi zəmin yaratmaqdır. Dövlət sosial idarəetmənin köməyi ilə digər funksiyaları yerinə yetirir - azadlığın, suverenliyin və dünya birliyinin çərçivəsində öz ölkəsində xalqın tarixi varlığını qorumaqdır (*dördüncü*). Xalqın nüfuzu onunla müəyyən olunur ki, o, necə həyatını öz evində təşkil edir və hansı dəyərlərin əsasında dünya birliyinin digər xalqları ilə öz münasibətlərini qurur. Qədim tarixdən məlumdur ki, dövlət strateji ölçülərdə öz xarici funksiyasını yerinə yetirmək, öz sərhədləri boyu qarşılıqlı münasibətləri qurmaq, çoxlu miqdarda dövlətlərlə əməkdaşlığı saxlamaq və möhkəmləndirmək, qlobal və regional səviyyədə sülh və əmin - amanlığı saxlamağını beynəlxalq qurumların inkişafına kömək etmək qabiliyyətinə malikdir (*beşinci*). Ümumilikdə, dövlət idarəçiliyi insanlar üçün vacib olan aktual, geniş və vacib kompleks funksiyaları yerinə yetirir. Dövlət idarəçiliyi digər idarəetmə növlərini əvəz etmir, onları sıxışdırıb aradan çıxartmır, onlarla qarşılıqlı təmasda olur, onların təşəkkülünə və inkişafına kömək edir.

“*Dövlət idarəçiliyi*” anlayışı çoxnövlü və mürəkkəb olduğundan inzibati hüquqda onun vahid tərifini yoxdur. İdarəetməyə geniş mənada təşkilati fəaliyyət və idarə olunan obyektə məqsədyönlü təsir kimi baxılır. Dövlət idarəçiliyinin *məqsədini* onun qarşısına qabaqcadan düşülmüş və hazırlanmış siyasət qoyur. Dövlət siyasətinin əsasında dövlətin uzunmüddətli məqsədlərini və onların reallaşması istiqamətlərini müəyyən edən strategiya durur.

Dövlət idarəçiliyinin əsas və birinci əlaməti inzibati hüquq predmeti kimi onun ümumi səciyyəli olmasıdır. Bu əlamətə görə ümumi idarəetmə özündə başqa idarəetmə sahələrindən fərqləndirən təşkilati, funksional və hüquqi aspektləri birləşdirir.

İctimai hadisələri əhatəsinin həcminə və səciyyəsinə görə idarəetmə cəmiyyətin idarə olunmasına, dövlət idarəetməyə, xalq təsərrüfatı sahələrin, müəssisə, təşkilat və firmaların idarə olunmasına və s. ayrılır.

Bütün idarəetmə növləri içərisində (dövlət, ictimai, menecment) dövlət idarəçiliyi mərkəzi yer tutur ki, bu da yalnız ona məxsus olan xüsusiyyətlərlə izah olunur. Belə *üç xüsusiyyəti* göstərmək olar:

1. idarəetmə növündə məqsədyönlü, təşkilədici və tənzimləyici təsirin səciyyəsinə həlledici amil onun subyekti olan dövlətdir, dövlətin hakimiyyət gücüdür;
2. onun bütün cəmiyyətə, hətta həyata keçirdiyi beynəlxalq siyasət çərçivəsində və digər dövlətlərə yayılmasından ibarətdir;
3. çoxtərəfli ictimai hadisə olmaqla və idarəetmənin subyekti kimi çıxış etməklə dövlət idarəetməsinə sistemlilik xüsusiyyətini verir.

Yalnız sistemliliyin olması dövlət idarəçiliyinə zəruri razılaşdırılmaq, əlaqələndirilmək, subordinasiya, müəyyən məqsədyönlülük və səmərəlilik keyfiyyətlərini verir.

Beləliklə, dövlət idarəçiliyinə aşağıdakı kimi tərif vermək olar: *dövlət idarəçiliyi* - dövlətin vətəndaşların ictimai həyat fəaliyyətini nizamlamaq, qoruyub saxlamaq və dəyişdirmək məqsədi ilə etdiyi və dövlətin hakimiyyət qüvvəsinə əsaslanan praktiki, təşkilədici və tənzimləyici təsiri kimi başa düşülür.

Dövlət idarəçiliyi sistemində *islahatların aparılması* da çox vacib bir məsələdir.

İslahatların əsas istiqamətlərindən biri dövlət qulluğu və kadr siyasəti təsisatım formalaşdırmaqdan ibarətdir. Dövlət qulluğu sosial təsisat kimi vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasına, onların təhlükəsizliyi və layiqli həyatı üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına yönəlmişdir.

Dövlət qulluğu tarixən hakim sinfin siyasi iradəsini reallaşdıran mexanizm olmaqla, dövlətin immanent ünsürü kimi onunla birlikdə meydana gəlmişdir. Siyasi hakimiyyət üçün dövlət funksiyalarını həyata keçirən xüsusi idarəetmə aparatı dövlət qulluğunun yaranmasına səbəb oldu.

Bu gün "*insan kapitalı*"nın formalaşdırılması prinsipinin bütün dünyada geniş tətbiq olunduğu bir dövrdə bütün sahələrdə, xüsusilə də dövlət idarəçiliyində, güclü milli kadr ehtiyatlarının düzgün idarə edilməsinin zəruriliyi və bu ölkənin sərvəti hesab edilməsi fakt kimi qəbul etmək lazımdır.

Məlumdur ki, icma quruluşunda *idarəetmə* "ictimai başlanğıc" əsasında və icmanın yaşlı üzvlərinin "baş hesabı" iştirakı ilə həyata keçirilirdi. İbtidai - icma quruluşunun inkişafı, ictimai əmək bölgüsü, icma üzvlərinin sayının artması və ərazidə yerləşməsi, sosial qurumun mürəkkəbləşməsi və icma daxilində müxtəlif əlaqələrin çoxalması ilə insan qruplarının formalaşması başlamışdır. Siyasət də ibtidai icma cəmiyyətin dağılması və sosial cəhətdən qeyri - yekcins cəmiyyətin təşəkkülü ilə təzahür etmişdir.

Bu şəraitdə idarəetmə funksiyaları yerinə yetirmək üçün xüsusi təsisatların, "arbitr", "koordinasiyaçı", "tənzimçi"nin bir sifətdə mövcudluğu tələb olundu. Cəmiyyətdə bu funksiyaları reallaşdıran təsisatlar sisteminin yaradılması ilə dövlət formalaşır və siyasət meydana gəlir.

Məşhur mütəfəkkirlər özləri üçün dövlət nədir və o nə vaxt meydana gəlir məsələsini müxtəlif cür müəyyənləşdirirdilər. Belə ki, **C.Lokkda** və xüsusilə **J.J.Russoda**, dövlətin yaramasında müqavilə başlanğıcı birinci yer tutur. İnsanlar özləri “paritet” başlanğıcda öz təbii hüquqlarını müdafiə etmək və ümumi təhlükəsizliyi ilə bərabər hamı və hər kəsin təhlükəsizliyinin təminatı üçün bir orqan yaratmağa razılaşıblar, o da - *dövlət orqanıdır*. **F.Engels** qeyd edirdi ki, dövlət qarşı duran siniflər faydasız müharibədə bir birini udmamaq üçün yaranır. Marksizmdə dövlət arbitr kimi həmişə qərəzkarlıqla və faktiki olaraq bir ictimai qrupun (sinfin) iradəni yerinə yetirir. Bu, ilk növbədə, *zorakılıq orqanıdır*. Siyasət və idarəetmənin qarşılıqlı əlaqəni aydın təsvir etmək üçün, idarəetmə nədir məsələni bütöv təfəssilatı ilə təhlil etmək lazımdır. *İdarəetmə* - dövlət orqanlarının təşkiləddici, icraedici fəaliyyətidir ki, ölkədə işləyən qanunlar və hüquqi normalar əsasında həyata keçirilir, idarəetmə - ictimai-iqtisadi münasibətlərin konkret məqsəduyğun təşkil edilməsi üsuludur, bütöv, tam bir sistemin ayrı-ayrı hissələri, ünsürləri arasındakı əlaqəni təmin edən bir prosesdir. İdarəetmə əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş və dərk edilmiş məqsədə nail olmaq, nəticələr əldə etmək üçün hər hansı konkret obyektə məqsəduyğun təsir etmək vasitəsidir.

İdarəetməni aşağıdakı kimi də *göstərmək olar*.

1. mürəkkəb sistemlərin funksiya, ünsürdür ki, fəaliyyət rejimin saxlanması, sistemin inkişafın yollarını və quruluşun qaydaya salınması;
2. cəmiyyətə təsiri, qeyri-mütəşəkkil ya da ictimai təsisatların köməyi ilə xüsusi aksiyaların keçirilməsi;
3. idarəetmə subyektlərin fəaliyyətinin proqram və məqsədlərin təyin etməsi, qərarların hazırlanması, icra etməsinin təşkili və nəzarəti;
4. idarəetmənin məzmunu, mexanizmləri, sərhədləri və məqsədləri ictimai-siyasi quruluşdan, siyasi rejimdən, konkret- tarixi şəraitdən asılması;
5. bu proseslərdə adi vətəndaşların iştirakı;
6. cəmiyyətdə bir sahənin idarəetməsi digər sahələrdə dəyişməsi ilə bağlıdır.

Bunlar hamısı siyasətin və idarəetmənin ayrılmazlığı haqqında fikrini təsdiq edir. Bu isə *siyasi idarəetmə* sahəsində nəzəri və praktiki tədqiqatlar haqqında danışmağa imkan yaradır. **V.Vilson** yazırdı ki, əgər siyasətdə dövlətin məqsədləri təyin olunursa, onda idarəetmə bu məqsədlərin həyata keçirilməsi ilə məşğul olmalıdır. Yəni, idarəetmə siyasətdən asılıdır, ancaq öz xüsusi inkişaf qanunlarını da əldə edir.

Dövlət idarəçiliyi - siyasi idarəetmənin ali formasıdır və o, varlı siniflərin, təbəqələrin hökmranlığını təmin edir. Məlumdur ki, kimin əlində var-dövlət, mülkiyyət daha çox cəmləşibsə, hakimiyyət də onun əlindədir. Əgər hakimiyyət çoxdursa - onda müstəqillik də yüksəkdir. Obyektiv qanunların insanların tərəqqisinin maraqlarına uyğun istifadəsi üçün onların kütləvi hərəkətinin təşkili vacibdir. Bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün sosial, ilk növbədə, *siyasi idarəetmə* böyük rol oynayır. Siyasi idarəetmə siniflər peyda olandan meydana gəlir və onların arasında münasibətləri tənzimləmək üçün dövlət yaranır. O, siyasətin subyekt və obyektin arasında münasibətlərini maddiləşdirən güc kimi çıxış edir.

Siyasi idarəetmədə subyekt - obyekt münasibətlərinin *üç əsas forması* mövcuddur:

1. idarəetmənin subyekt kimi çıxış edən dövlət qulluqçuları və dövlət orqanları ilə əhalinin, sosial qrupların, təbəqələrin arasında yaranan idarəetmə münasibətləridir;

2. dövlət orqanlarının və siyasi təşkilatların daxilində idarəetmə münasibətləri tənzimlənir. Dövlət orqanlarında və siyasi təşkilatlarda idarəetmə fəaliyyəti, idarəetmənin subyektinin səlahiyyətləri cərgəsində aparılır;

3. idarəetmə subyekti siyasi məqsədə nail olmaq üçün məcburi hüquqi tənzimləməni həyata keçirə bilmədiyi üçün başqa tənzimləmə üsullarından istifadə etməli olur.

Siyasi idarəetmə siyasi subyektlərdə müxtəlif ziddiyyətli maraqların mövcudluğu ilə əlaqədərdir, o da rəqabət uğrunda mübarizədə bu və ya digər qərarların və ya daxili və xarici siyasətin kursunun qəbul etməsinə gətirib çıxarır. Başqa sözlə, siyasət-hakimiyyət münasibətləri vəziyyəti yaranır. Bu vəziyyətin iştirakçıları nəinki üst-üstə düşməyən maraqlara, məqsədlərə, həm də müxtəlif resurslara malikdirlər.

Siyasi idarəetməyə dar və geniş mənada baxmaq olar. *Dar mənada* — siyasət sahədə olan idarəetmədir (siyasətlə idarəetmə). *Geniş mənada* (siyasi menecment) - ictimai həyatın müxtəlif sahələrə təsir etmək üçün siyasi prinsiplərin, üsulların, vasitələrin və formaların məcmusunun istifadəsidir.

Belə idarəetmə münasibətləri siyasi menecment adlanır. *Siyasi menecment* - müstəqil elm sahəsi kimi siyasi idarəetmə fəaliyyəti haqqında elmi-nəzəri baxışlara, metodoloji prinsiplərə, elmi anlayışlar sisteminə və özünəməxsus üsullara malikdir.

Cəmiyyətin bir elm sistemi kimi sosial-siyasi münasibətlərinin kompleks şəkildə araşdırılmasında və tənzimlənməsində bu elmin özünün tədqiqat obyektinə və predmetinə mövcuddur. Siyasi menecmentin araşdırdığı tətbiqi siyasi problemlərdən müxtəlif siyasi kampaniyaların səmərəli aparılması üçün siyasi və seçki texnologiyalarının işlənilməsi, hazırlanması, imicmeykinq, lobbizm və psixoloji münasibətlər kimi öyrənilir.

Siyasi menecmentin siyasi məqsədlərə çatmağın ən səmərəli yollarının və siyasi texnologiyalarının hazırlanmasında rolu böyükdür. Səmərəli *siyasi texnologiyalar* dedikdə, insanların siyasi şüuruna və əqidəsinə, siyasi davranışına və motivinə təsir edərək onlarda siyasi subyektin və siyasi təşkilatların maraqlarının məqsədləri ilə üst-üstə düşən siyasi fəallığa nail olmaq üçün hazırlanmış səmərəli üsulların və vasitələrin seçilməsidir. Siyasi menecmentin nəzəri baxışları, metodoloji prinsipləri və üsulları bir sistem kimi *iki əsas qrupdan* ibarətdir. *Birinci qrupa* siyasi idarəetmə prosesi haqqında ümumi nəzəri biliklər, baxışlar daxildir. *İkinci qrupa* siyasi sahədə qarşıda duran idarəetmə vəzifələrinin konkret həlli üçün zəruri olan empirik informasiya və tətbiqi problemlər daxildir.

Siyasi idarəetmə - hakimiyyətdə olan qüvvələrin maraqlarına uyğun siyasi münasibətlərə dövlət vasitəsilə siyasət subyektinin təsiridir. *İdarə etmək* - münasibətləri düzgün qurmaq deməkdir. Lakin o, tək-cə siyasi münasibətlərlə məhdudlaşmır. Nə qədər ki, siyasət ictimai həyatın bütün tərəflərinin cəmlənmiş vəziyyətdə ifadəçisi kimi çıxış edirsə, siyasi idarəetmə bunlara qarşı münasibətdə ilk siyasət kimi özünü göstərir və cəmiyyətin bütün iqtisadi və mənəvi məsələlərinin siyasi qərarlarını təmin edir.

Siyasi idarəetməni həyata keçirmək üçün tək-cə hakimiyyəti ələ almaq azdır. Bu hakimiyyətdən istifadə etmək bacarığı lazımdır. Bacarıq nədən əmələ gələ bilər? İlk növbədə, obyektivlik və subyektivliyin harmonik uyğunlaşdırılmasından. Bunlar vahid bir prosesin (materiya hərəkətinin sosial forması) iki tərəfidir. Siyasi idarəetmənin mahiyyəti və vəzifəsi - *sosial tərəqqini təmin etməkdir*.

Siyasi idarəetmənin təbiiliyini aşağı salmaqla, müəyyən məqsədə yönəlmiş sosial inkişafını yüksəldir və bununla da tərəqqini sürətləndirir. Nə qədər ki, obyektivlik (ilk növbədə, iqtisadiyyat) sosial inkişafda təyinedici kimi çıxış edirsə, obyektiv və subyektivin harmonik vəhdəti mülkiyyətin hədudlarında təmin olunur.

Siyasi idarəetmə texnologiyasını həm siyasi idarəetmə sənəti, həm də siyasi elmin sahələrindən biri kimi səciyyələndirmək olar. Siyasi idarəetmə bütün obyektiv qanunlar sistemin tələblərinin, habelə müasir cəmiyyətə xas olan ictimai, kollektiv və şəxsi mənafeələrinin həyata keçirilməsi mexanizmidir.

Siyasi idarəetmə mexanizmində əsas yerini idarəetmə qərarların (proqramlar, qanunlar, planlar, normativlər, qərarlar, sərəncamlar və s.) hazırlanıb, qəbul edilməsi və icrası tutur. Əgər qanunların təsir mexanizmi cəmiyyətin funksiya göstərməsinin və inkişafının əsasını ifadə edirsə, onların istifadə mexanizmi idarəetmə subyektini kimi dövlətin təşkilatı fəaliyyətinin əsasını təşkil edir.

Qanunlar həm idarəedici, həm də idarəolunan olduğu üçün bərabər səviyyədə məcburi olmalıdırlar. Dövlətdə və cəmiyyətdə qanunun aliliyin təminatının əsas şərti - *hər bir orqan və vəzifəli şəxsin qanuna tabe olmasıdır*. Qanunların qəbulu mürəkkəb proses olaraq özündə bir - birini əvəzləyən *mərhələlərdən* ibarətdir: 1. məqsədin müəyyən edilməsi; 2. məlumatların kəmiyyət və keyfiyyətə uyğun yığılması və sistemləşdirilməsi; 3. alternativlərin qiymətləndirilməsi; 4. meyarların seçilməsidir. Siyasi idarəetmənin mexanizmləri daha çox demokratik siyasi sistem şəraitində inkişaf edir. Burada vətəndaşlar idarəetmədə və siyasətdə həm birbaşa (bilavasitə), həm də dolayısı ilə (vasitəli) iştirak edirlər. Ən səmərəli və kütləvi birbaşa iştirak formaları *seçkilər və referendumlar* sayılır. Demokratiya şəraitində siyasi idarəetmə proseslərə sorğu, kütləvi informasiya vasitələri və müxtəlif siyasi iştirakın formaları (yürüşlər, nümayişlər və s.) ilə ifadə edilən *ictimai rəy* təsir edir.

Xalq tərəfindən seçilən nümayəndələr (ilk növbədə, deputatlar) vətəndaşlarla idarəetmə qurumları arasında vasitə kimi çıxış edirlər. Həmin əlaqənin yaranmasında həmçinin siyasi partiyalar, digər ictimai təşkilatlar və hərəkatlar xüsusi rol oynayırlar.

Dövlət idarəçiliyinin siyasi mexanizmlərini *üç aspektdə təhlil etmək olar*’.

1. normativ - siyasi - hakimiyyət münasibətləri subyektlərin qarşılıqlı təsirinin qayda - qanunun məcmusu kimi;
2. resurs - siyasi-hakimiyyət münasibətlərini reallaşdırması, imkanlar və resurslar, həyata keçirmə üsulları, subyektlərin özlərinin nöqte-i-nəzərindən keçirilməsi kimi;
3. dinamik - siyasi mexanizmlər statik deyil, bu və ya digər siyasi-hakimiyyət qərarların hazırlanmasında, qəbul etməsində, həyata keçirilməsində və nəzarət prosesində öyrənilməsi kimi.

Elmi ədəbiyyatda qeyd olunur ki, *“siyasi idarəetmə”* və *“dövlət idarəetmə”* anlayışları fərqləndirmək lazımdır. *Birinci*, onlar həcmə görə üst-üstə düşürlər. Cəmiyyət Özünü qurmaq və özünü tənzimləmək təkan əldə edəndən sonra, öz vacib vəzifələrin bir hissəni həyata keçirmək üçün dövlətin funksiyalarına müraciət etməməyə özünə imkan yaratdı. *İkinci* isə, eyni bir predmeti (hüquq normaları, davranış normaları) politologiya və dövlət idarəçiliyi nəzəriyyəsi müxtəlif mövqedən gözdən keçirirlər.

Belə ki, *dövlət idarəçiliyi nəzəriyyəsi* nöqte - nəzərdən müxtəlif qrupların və ictimai təsisatların hüquq normalara münasibəti prioritet məsələ deyil. Politologiya, siyasi idarəetmə nöqte-i-nəzərdən isə bu mərkəzi məsələlərdən biridir. Əyani bunu belə təsvir

etmək olar: dövlət idarəetmə nəzəriyyəsi üçün prioritetlər belədir: *dövlətdən - vətəndaş cəmiyyətinə - vətəndaşa'*, siyasi idarəetmə üçün isə *vətəndaşdan - vətəndaş cəmiyyətinə - dövlətə qədər*.

Göründüyü kimi siyasi idarəetmənin mexanizmlərinin təşəkkülündə vətəndaş cəmiyyətinin qurumlarının inkişafı xüsusi rol oynayır, ilk növbədə, kütləvi informasiya vasitələri, siyasi partiyalar. *Kütləvi informasiya vasitələri* təcrübədə insanın fundamental hüquqlarını (informasiyaya, azad siyasi seçimə, öz mövqeyini açıq elan etməsini) reallaşdırır. Ümumiyyətlə, informasiya idarəetmənin mühüm hissəsi, onun atributudur. İdarəetmə prosesi, idarəetmə təsiri tək-cə müəyyən idarəetmə informasiyasının olması ilə mövcuddur. İnformasiyanın köməyi ilə idarəetmə obyektini lazım olan istiqamətinə yönəltirmək olar.

Siyasi partiyalar vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasında real göstəricidir, vətəndaş cəmiyyəti və dövlət orqanları arasında vasitəçi rolunu oynayır. Bunun üçün onlar vətəndaş cəmiyyətinin qurumlarında, azad həmkarlarda, kooperativlərdə, özünüidarəetmə komitələrində, müxtəlif profilli özfəaliyyət assosiasiyalarında, kütləvi hərəkətlərdə və s. öz işini möhkəmləndirirlər.

Vətəndaş cəmiyyəti - vətəndaş və siyasi hüquqlara malik olan, dövlətin idarəetməsində fəal iştirak edən azad, suveren şəxslərin cəmiyyətidir. Vətəndaş cəmiyyətin hər bir üzvü, ilk növbədə, hüququn subyekti, sonra isə dövlətin vətəndaşıdır. Belə ki, vətəndaş cəmiyyəti - insan hüquqlarını, dövlət isə vətəndaş hüquqlarını müdafiə edir.

Cəmiyyətin sosial quruluşunun mürəkkəbləşməsi, müxtəlif vətəndaş birliklərinin və təşəbbüslərinin meydana gəlməsi dövlət hakimiyyət orqanlarının əhali ilə, onların maraqlarını müdafiə edən təşkilatlarla qarşılıqlı münasibətlərinin yeni mexanizmlərini axtarmağa vadar etmişdir.

Burada inkişaf *iki istiqamətdə baş verir*, bir tərəfdən dövlətin əhaliyə göstərdiyi xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə səylər edilir; digər tərəfdən isə vətəndaşları dövlət qərarlarının qəbulu və reallaşdırılması prosesinə cəlb edən yeni mexanizmlər formalaşdırılır.

Müasir ictimai sistemlərin sosial qurumları vacib ünsürü olan vətəndaş cəmiyyətinin təsisatlarını dövlət qulluğu ilə əlaqələrinin əhəmiyyətini önə çəkmədən, onun sosial səciyyəsinə bütövlükdə üzə çıxarmaq mümkün deyil.

Baxmayaraq ki, *vətəndaş cəmiyyətin* təsisatların nisbətən zəif olması müşahidə olunur, demokratik dəyişiklər özünü büruzə verir. Müasir dövrdə vətəndaşların geriyyə döndərilməsi, bürokratik maşının itaətli vintlərinə çevrilməsi mümkün deyil. Buna görə də, dövlətdə həm demokratiyanın formalaşması, siyasi idarəetmənin mexanizmlərin problemlərinin mürəkkəbləşməsi, həm də əldə olunan müvəffəqiyyətlərini konkret qiymətləndirmək lazımdır.

Siyasi marketing

Bazar iqtisadiyyatının subyektləri olan sahibkarlarla dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş ümumi-məcburi normalar, hüquqi tənzimləmə vasitələrin arasında xüsusi diqqət tələb edən münasibətləri yaradır.

Belə ki, bir tərəfdən iqtisadi münasibətlərin sabitliyi, “*bazar qaydaları*” sistemində sərbəst hərəkətə təminat verilməsi, tərəf- müqabilinin sahibkarlıq fəaliyyətini ədalətli üsullarla aparması,

rəqibinin ona zərər vura bilən, yaxud onun işgüzarlıq nüfuzuna xələl yetirən hərəkətlərdən inzibati qaydada çəkindirilməsi, eləcə də qəfil təbii fəlakətdən, qarşısı alınmaz sosial hadisələrdən, haqsız rəqabətdən, inhisar fəaliyyətindən və s. qorumaq üçün *sahibkara hüquqi-normativ tənzimləmə* hava və su kimi lazımdır.

Digər tərəfdən isə sahibkarın şəxsi gəlir əldə etməsi məqsədilə özünün cavabdehliyi və əmlak məsuliyyəti ilə həyata keçirdiyi qanunvericiliklə qadağan olunmayan təsərrüfat fəaliyyətinin bütün növlərini, o cümlədən, məhsul istehsalı, satışı və xidmətlərin göstərilməsini əhatə edən ziddiyyətlər ortaya çıxır.

Bütün bu cəhətlərinə görə, müstəqil təşəbbüskarlıq fəaliyyəti kimi səciyyələndirilən və “dinamik hadisə” kimi səciyyə olunan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə hüquq normaları arasında yuxanda qeyd olunan həmin ziddiyyətlər özünü göstərir.

Dövlət tərəfindən qorunan ümumi - məcburi sosial normalar sistemi kimi hüquq iqtisadi dövriyyədə, cəmiyyətdə və dövlətdə sahibkarın hüquqi vəziyyətini əks etdirir, onun maraqlarının qorunması vasitəsinə çevrilir.

Hüquq sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini, prinsiplərini, sahibkarlıq fəaliyyətin iştirakçıların hüquqlarını və vəzifələrini, onun dövlət tərəfindən müdafiə olunması və həvəsləndirilməsinin forma və üsullarını, sahibkarın dövlət orqanları ilə qarşılıqlı münasibətlərini müəyyən edir.

Əgər əvvəllər dövlət sahibkarın iqtisadi fəaliyyətinə bilavasitə qarışmadan bazar münasibətlərinə riayət olunmasına nəzarət edirdisə, müasir dövrdə dövlət iqtisadi və sosial siyasət yeritməklə bazar münasibətlərinə təsir etməsi, həmin münasibətləri nizama salması, tənzimləməsi zəruridir.

Sahibkarlığın inkişafı üçün dövlətin qarşısında duran *asas vəzifələrdən* biri - siyasi mühitin yaradılmasıdır. Dövlətin iqtisadi siyasəti, iqtisadiyyatı idarəetmə üsulları və siyasi sabitlik xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azad sahibkarlığın yaranması, istehsal aktivlərinin xüsusi sahibkarlara verilməsi, mülkiyyətçilərin maraqlarının müdafiə olunması, müasir və səmərəli maliyyə sisteminin, infrastrukturunun

idarə edilməsinin yeni prinsiplərin tətbiqi, sosial təminat sisteminin yenidən qurulması əsl bazar münasibətlərinə keçid üçün zəruri olan əsas dəyişiklikdir.

Bazar münasibətləri istehsal münasibətlərinin bütün sahələrini - istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak münasibətlərini dialektik vəhdət halında özündə birləşdirir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin makroiqtisadi tənzimlənməsi təkcə islahatlarla, sahibkarlıqla radikal addımlar atmaq deyil, habelə bütövlükdə iqtisadiyyatın yeni prinsiplər əsasında inkişafın, ölkədə iqtisadi və siyasi sabitliyi təmin etməyin vacib şərtidir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin *məqsədi* - iqtisadi və sosial səmərəsini, qərar qəbulu və biznes planlaşdırılmasını rəqabət mühitində həmin fəaliyyətin dayanıqlılığını və səmərəliliyini artırmaqdır.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili bazar qanunlarına uyğun inkişaf edirsə də, ona dövlət proqramları əsasında məqsədyönlü təsir vacib bir şərait kimi formalaşır. Strateji

məqsədlər üçün sahibkarlığın inkişafının dövlət proqramlarının həyata keçirilməsində himayədar *dövlət siyasəti* reallaşır.

Belə ki, sahibkarlığı stimullaşdıran vergi, güzəştli kredit, dövlət sifarişi ilə istehsal məhsulunun bazarına şəriklik, təminatlı resurs təchizatı, kadr hszırlığı tədbirləri həyata keçirilir.

Sahibkarlığı və bazar rəqabətinin təşkili üçün mülkiyyət münasibətlərinin formaların yaradılması və tənzimlənməsində *dövlət proqramı* xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Özəlləşdirmə proqramı, sahibkarlığa maddi maliyyə köməkliyi və investisiya proqramları strateji məqsəd olaraq siyasətin iqtisadi əsasını təşkil edir. Özəlləşdirmənin əsas prinsipləri və istiqamətləri, əmlakın istifadəsinin sonrakı səmərəliliyi meyarına uyğun təşkil olunmalıdır.

Dövlət iqtisadiyyatında aparılan islahatların səmərəliliyi hər bir sahədə yeni iş yerlərinin açılması, ölkə iqtisadiyyatında iqtisadi artım və əhalinin həyat səviyyəsi ilə müəyyən olduğunu nəzərə alaraq, iqtisadi sərbəstlik, təşəbbüskarlıq və ətraf mühitin qorunması meyarlarına uyğun təşkilati idarəetmə quruluşunu

planlaşdırmaq vacibdir. Ölkədə strateji plan - proqramlar tətbiq olunmaqla *marketing idarə sisteminin* təşkili və idarə edilməsi vacib bir üsuldur.

Sahibkarlıq fəaliyyəti sahibkar azadlığı, bazar azadlığı, qarşılıqlı təsərrüfat əlaqələri azadlığı ilə birbaşa bağlıdır. Bütün bunlar isə yalnız sahibkarlıq mühiti formalaşdıqda həyata keçirilə bilər. Sahibkarlıq mühiti isə iqtisadi, siyasi, hüquqi, sosial, mədəni, texnoloji, coğrafi, infrastruktur və s. amillərlə bağlıdır. Bu amillər sahibkarlıq fəaliyyətinin təşəkkülünə və inkişafına bu və ya digər dərəcədə təsir göstərir.

Sahibkarlıq mühiti, ilk növbədə, *iqtisadi sistemlə* müəyyən olunur. İqtisadi mühitin formalaşması üçün əhalinin pul gəlirləri (ilkin kapital), iş yerlərinin mövcudluğu və məşğulluq səviyyəsinin yüksək olması müstəsna rol oynayır.

Bundan başqa dövlətin sahibkarlığı müxtəlif *maliyyə güzəştləri və yardımları* sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli mühit yaradır. Sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafını təmin etmək üçün dövlət tərəfindən sahibkarlığın *həvəsləndirilməsinin* geniş bir sisteminin yaradılması da böyük yer tutur.

Yəni, sahibkarlığın inkişafı üçün dövlət təşkilati, qanunverici, inzibati-hüquqi, büdcə, vergi, gömrük və s. sahələr üzrə kompleks həvəsləndirmə tədbirləri həyata keçirməlidir. Belə ki, cəmiyyət qarşısında duran problemlərin həllinə sahibkarları cəlb etmək və xüsusi bölməsinin formalaşması üçün əlverişli şərait yaratmaqdan ibarətdir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatının ən vacib ünsürlərindən biri olmaqla aşağıdakı mühüm *funksiyaları* yerinə yetirir:

1. iqtisadiyyatın lazımi çevikliyi, istehsalın ixtisaslaşmasını və kooperativləşdirməsini təmin edir ki, bu da yüksək səmərəliliyin nail olunmasına xidmət edir;
2. bazar rəqabətinin yaranması konyunkturasının dəyişməsinə təmin edir;
3. istehlak bazarında yaranmış qıtlığı tez bir zamanda aradan qaldırmağa şərait yaradır;

4. istehsal sahələrində yeni məhsuldar maşın və avadanlıq tətbiq etməyə və onların qısa müddətdə öz xərcini çıxarmalarına şərait yaradır;

5. işçilərin maddi marağının artmasına və işgüzar münasibətlərin tez bir zamanda formalaşmasına təkan verir:

6. əhalinin məşğulluq imkanlarını genişləndirir və bununla da sosial gərginliyi azaldır;

7. istehlak bazarında bolluğun yaradılmasına, iqtisadiyyatın sabit inkişafının təmin edilməsinə, maliyyə-kredit sisteminin sağlamlaşdırılmasına, büdcə kəsirinin aradan qaldırılmasına və inflyasiyanın qarşısının alınmasına xidmət edir.

İqtisadi inkişafın əsas meyli sahibkarlığın daha intensiv iqtisadi artımda rolunun yüksəlməsi ilə nəticələnəlməlidir. Sahibkarlıq iqtisadi potensialın maddi əşya və resurs quruluşuna uyğun olaraq bazar tələbatına müvafiq formalaşır və inkişaf edir.

Tərəflərin bərabərliyinə, qarşılıqlı maraqlarına uyğun mülki, hüquqi əlaqə formaları yaranır, bölgüdə bərabərlik prinsipindən, gəlirin əməyin nəticələrindən asılı olaraq *sosial ədalət* mexanizmləri vasitəsilə bölgüsünə keçməsi təmin edilmədən iqtisadiyyatın potensial imkanlarını reallaşdırmaq, sahibkarlıq fəaliyyətini, təsərrüfatçılıq fəallığını artırmaq, milli sərvətlərdən və təbii ehtiyatlardan daha səmərəli istifadə etmək qeyri-mümkündür.

Dünyanın bütün ölkələrində bazar münasibətləri bu və ya digər dərəcədə dövlət tərəfindən tənzimlənir, ümumi “davranış qaydaları” müəyyənləşdirilir və həmin “qaydalar” daxilində bazar subyektlərinə azadlıq verilir.

İqtisadiyyatın idarə olunmasında dövlətin rolunun artması, bazar subyektlərinin fəaliyyətinin istiqamətləndirilməsi və onların fəaliyyət azadlıqlarının dövlət tərəfindən müəyyən olunmuş “bazar qaydalarına” tabe edilməsi ümumdünya ənənəsinə çevrilməkdədir.

Dünya təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi milli iqtisadiyyata dövlət tərəfindən ümumi, vahid rəhbərliyin zəruriliyini alternativ olmayan istiqamət kimi ön plana çəkir. Bunun ən parlaq nümunələrindən biri ABŞ-nin prezidenti **F.D.Ruzveltin** həyata keçirdiyi “*Yeni kursun*” siyasəti olmuşdur.

Ötən əsrin 30-cu illərində, **F.D.Ruzveltin** nəticə etibarilə, ABŞ-ı dünyada lider mövqelərə çıxaran bu kursunu həyata keçirmək üçün o vaxt ideoloji sahədə hakim olan klassik liberal ideologiyaya çərçivəsindən kənara çıxmaq lazım oldu. Yeni ideoloji əsasda maliyyə elitasının bir hissəsinin, iri, kiçik və orta biznesin, fermerlərin və əhalinin digər qrupların nümayəndələrinin daxil olduğu geniş siyasi koalisiya yaradıldı.

ABŞ-nin həmin müsbət təcrübəsi sonradan Qərbi Avropa, Yaponiya və bir sıra digər ölkələrin iqtisadiyyatında özünün geniş tətbiqini tapdı. Həmin dövlətlərin dünyanın digər ölkələrinə iqtisadi sahədə nisbətən daha sürətlə inkişaf etməsinin zəruri amilinə çevrilməsinə imkan yaratdı..

Beləliklə, *biznesin siyasi təminatı* dövlət siyasətinin reallaşmasının zəruri çoxplanlı, mürəkkəb prosesidir ki, milli sahibkarlığının təşəkkülünə və fəaliyyət sisteminə optimal şərtlərinin yaradılmasına yönəlmişdir.

Bu prosədə biznes dövlət siyasətinin *obyekti* kimi çıxış edir. Lakin dövlətin hakimiyyət orqanlarının tədbirləri ilə yanaşı, bu istiqamətdə biznes nümayəndələri tərəfindən də çox iş görülür.

Biznes mühitinin daha da təkmilləşdirilməsi, xüsusi iqtisadi zonaların, sənaye şəhərciklərinin, biznes inkubatorlarının yaradılması, məsləhət, informasiya təminatının, sahibkarlığa dövlət dəstəyini gücləndirilməsi və işgüzar əlaqələrin inkişaf etdirilməsi yolu ilə sahibkarlığın və regionların inkişafını daha da sürətləndirəməyə imkan verir.

Hazırkı dövrdə sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə biznes mühitinin daim yaxşılaşdırılması, yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsi yolu ilə yüksək keyfiyyətli, rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsal edilməsi, bu sahədə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi hər dövlətin müəyyən etdiyi inkişaf strategiyasının prioritetlərindəndir.

Müasir reallıqlar şəraitində insanın, onun intellektin və vərdişlərin, yeni mənalıq, innovativ sistemlər yaratmaq qabiliyyətinin, gələcəyini kreativ əsasda modelləşdirmək və qurmaq bacarığın sosial-iqtisadi tərəqqinin əsas hərəkətverici qüvvəsinə, ümumi modernləşmə, innovativ iqtisadiyyatın yaradılması kimi tarixi məsələlərin həllinin vacib mənbəyinə çevrilməsi xeyrinə dəyişir.

Elmi ədəbiyyatda qeyd olunur ki, inkişaf etmiş sənaye ölkələrində *innovativ iqtisadiyyatın* yaradılması cəmiyyətin qruplar və yeni siniflər üzrə bölgüsünə güclü təsir göstərmişdir. İnnovativ iqtisadiyyatı, yaradıcı fəaliyyət prosesində iqtisadi dəyərlər istehsal edən insanlardan ibarət zümrə formalaşdırır. İstehsalın yeni texnoloji üsullarının yaranması ilə əlaqədar cəmiyyətin aparıcı zümərəsinin rolu yeni sosial subyektə keçir.

Beləliklə, belə qənaətə gəlmək olar ki, postsənaye dövründə, innovativ modernləşmə məsələlərinin həllinə keçid şəraitində *kreativ zümrə* sosial subyektə çevrilir. Burada kreativ zümrə innovasiyanın əsas gücü, insan kapitalının təkrar istehsalının subyektı, mədəni və informasiya resurslarının sahibi rolunu oynayır.

Kreativ zümrə yaradıcılıq prosesində iqtisadi dəyərlər istehsal edən insanlardan ibarətdir. Bunun nəticəsi olaraq, ölkənin inkişafı üçün aktual sosial, iqtisadi və siyasi çağırışlar əhalinin müxtəlif təbəqə və sosial qruplarından bacarıqlı insanları səfərbər edir - intellektual və digər elitaların yeniləşməsini təmin edən "sosial lift" yaradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, kreativ zümrəyə "yüksək texnologiyalar, maliyyə, hüquq və səhiyyə, biznesin idarə olunması kimi biliklərə əsaslanan bir sıra sahələrdə" çalışan kreativ mütəxəssislərin böyük qrupu daxildir. Bu isə, *yüksək təhsil səviyyəsini, yüksək insan kapitalını nəzərdə tutur*.

Odur ki, müasir dövrdə dövlətin qarşısında duran ciddi *vəzifə* - cəmiyyətin əsas istehsal qüvvəsi olan kreativ zümrənin təkrar istehsalı məqsədi ilə dövlət, biznes və vətəndaşlar arasında

marqlar balansını tapmaq üçün tədbirlər sistemi hazırlayıb həyata keçirməkdir.

Bazar iqtisadiyyatında dövlətin xüsusi rol oynamasının vacibliyi haqqında mübahisələr bu günə kimi davam edir. *Azad müəssisəyə* əsaslanan iqtisadiyyat, ümumiyyətlə, xüsusi mülkiyyət və təşəbbüskarlıqla səciyyələnir ki, buna da hökumət nisbətən nadir hallarda qarışır.

Buna baxmayaraq, dövlətin, hökumətin *əsas məqsədi* - iqtisadiyyatı azad müəssisə prinsipi əsasında əmin-amanlıqla təsis etmək imkanı vardır. Eyni zamanda həm ayrı-ayrı insanların fərdi imkanlarını, həm də iqtisadiyyatın inkişafı və yüksəlişi üçün

mümkün dərəcədə daha geniş imkanlar yaratmaqda hökumətin böyük rol oynadığını qəbul etmək vacibdir.

Real bazara, *biznesə* doğru gedişin başlıca cəhətləri bundan ibarətdir ki, iqtisadi islahatlar, prinsiplər təlimatlar və vəzifələr, əldə ediləcək məqsədlərin strategiyası və taktikası əvvəlcədən müəyyən edilməlidir, təşkilatın üsulları, vasitələri və formaları, milli maraqlar nəzərə alınmaqla, hər bir qurum tərəfindən işlənilib hazırlanıb, həyata keçirilməlidir.

Ümumiyyətlə, *biznes* - sahibkarlıq fəaliyyəti, iş deməkdir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin makroiqtisadi tənzimlənməsi təkcə islahatlarda, sahibkarlıqda radikal addımlar atmaqda deyil, habelə bütövlükdə iqtisadiyyatın yeni prinsiplər əsasında inkişafın, ölkədə iqtisadi və siyasi sabitliyi təmin etməyin vacib şərtidir.

BMT ekspertlərinin məlumatına görə inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı ölkələrində əhalinin 50% sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olur və onlar ümumi daxili məhsulun (ÜDM) 60% istehsal edirlər.

Biznes - siyasətin subyektidir. O, dövlət siyasətinə, hökumətə müxtəlif formada təsir edir. Bu təsir aşağıdakı *formalarda ola bilər*:

- qanunverici orqanlara təsir göstərmək;
- maraqlandıran bütün informasiyam əldə etmək;
- dövlət orqanları tərəfindən qəbul olunmuş qərarlara münasibət bildirmək;
- hakimiyyət quruluşunda təmsil olunan siyasi partiyaları maliyyələşdirmək;
- lobbiçilik.

Lobbiçilik (ing. sözündən - lobby) kular (qeyri - rəsmi, iclasdan xaric) mənasını ifadə edir. Lobbiçilik - gizli siyasətin müxtəlifliyidir, o, müəyyən sosial təbəqələrin, qrupların və ya ayrı-ayrı fərdlərin maraqların təminatı məqsədi ilə hakim qurumlara real təsir etmənin xüsusi mexanizmidir.

Müasir dövrdə lobbişdirmə praktiki olaraq bütün inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı, demokratik siyasi rejimi olan dövlətlərdə siyasi həyatın vacib tərkib hissəsidir. Lobbişdirmə sistemi dövlət qərarlarında biznesin iştirakının vacib formasıdır.

Sahibkarlıq fəaliyyəti konkret işin başlanğıcından sonadək ardıcılıqla və paralel aparılan, biznes fəaliyyətinin konkret nəticəsi kimi, konkret vəsaitin qoyuluşundan mənfəətini alana qədər sahibkarlıq işinin məcmusunu ifadə edir. Bu cür sahibkarlığın qəbul edilən yekun dövrü *biznes - əməliyyat və ya biznes - sənədləndirilir*.

İri uzunmüddətli qarşılıqlı əlaqələrin, böyük miqdarda gəlirin əldə edilməsi zamanı biznes-əməliyyatların keçirilmə şəraitində, qabaqcadan planın, fəaliyyət proqramının hazırlanması, fikrin əsaslandırılmasının vacib şərtləridir.

Sahibkarlıq layihəni həyata keçirilməsinin planı "biznes-plan" adını alıb. *Biznes - plan* texniki-iqtisadi əsaslandırılmanın və aparılan işlərin proqramının birləşməsinin ifadəsidir. Bir qayda olaraq bu cür planlar kommersiya təşkilatlarının yaradılması və ya

restrukturizasiyası, gələcəkdə nəzərdə tutulmuş böyük layihələrin əsaslandırılması zamanı hazırlanır.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin nəzəri əsasları hələ XVIII - XIX əsrlərdə qoyulmuşdur. Onun ilk yaradıcıları - **R.Kantilyon, A.Tyurbo, F.Kene, A.Smit, Y.Sey**, sonralar həmin işin davamçıları **IGMarks, A.Marşall, Y.Şumpeter, F.Hayek, M. Veber. B.Zombart, P.Draker** və b. olmuşdur.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin nəzəriyyəçiləri qeyd edirlər ki, *sahibkarlıq* - qərarların qəbulu prosesidir, onların reallaşması və başlanmış hərəkətlərin nəticələrinin qiymətləndirilməsidir. Hazırlanan *biznes-plan* isə rasional qərarların qəbuluna əsas verir. "Bazar iqtisadiyyatının əsasları" adlı qısa izahlı lüğətdə *biznes* - hüquqi və fiziki şəxslərin yüksək gəlir (mənfəət) əldə etmələrinə yönəldilmiş fəaliyyət kimi qeyd olunur:

- iş, məşğuliyyət, iqtisadi fəaliyyət;
- saziş, ticarət əməliyyatı;
- işgüzarlıq, sahibkarlıq, kommersiya;
- kiçik müəssisə, kompaniya, firma, kəndli (fermer) təsərrüfatı, iqtisadi subyektlərdir.

Bəs işgüzarlıq nədir? İlk növbədə, *işgüzarlıq* - dövlət qulluğunda təşkilati mədəniyyətin ünsürü, müəyyən fərdi fəaliyyət üslubunun ən vacib inteqral əlaməti, rasional təşkil edilmiş və işin xeyrinə olan fəallığın sinonimidir.

İkincisi isə, dövlət qulluqçusunu səciyyələndirən xasiyyət, şəxsi keyfiyyət, öz vəzifə borcuna işgüzar yanaşmaq qabiliyyəti, əmək fəaliyyətini rasional həyata keçirmək və tabeçilikdə olanların əməyini təşkil edə bilmək bacarığıdır.

Beləliklə, işgüzarlıq iş üçün xeyir gətirəcək məqamların axtarış tapılması və ondan istifadə edilməsinə yönəlmiş psixoloji ovqat kimi də qiymətləndirilə bilər. İşgüzarlıq hər bir işçi, xüsusən də rəhbər üçün çox dəyərli keyfiyyətdir. İşgüzarlıq kollektiv fəaliyyətin təşkili baxımından işlək, səmərəli sosial texnologiyalar və qaydalardan istifadəyə əsaslanır.

Sahibkarlıq - işgüzarlıq, sahibkarın məsuliyyəti öz üzərinə götürməklə həyata keçirdiyi fəaliyyətdir. Sahibkarlıq subyektivi *ayл- ayл* vətəndaşlar, yaxud da onların müəyyən birliyi (sahibkar kollektivi) tərəfi müqabil ola bilər.

Sahibkar (mülkiyyətçi, biznesmen) - qazanc əldə etmək məqsədi ilə başlanılan ehtiyacın ödəyəcəklər (xidmətlər) istehsal etməyə çalışan və bu məqsədlə də istehsal amillərini bir araya gətirməyi bacaran bir şəxsdir.

"Sahibkar" anlayışının meyarlarından biri sahibkar biznesi və yaxud təşəbbüsü təşkil edir, ona rəhbərlik edir və məsuliyyəti öz üzərinə götürür. Başqa fikir qeyd olunur ki, sahibkar həyatda mövcud olan hüququ qazanmış heç nədən biznes yarada bilən bir insandır.

Sahibkannın başlıca *funksiyaları* aşağıdakılardır:

1. riski öz üzərinə almaq;

2. mal və xidmət istehsal etmək məqsədi ilə istehsal faktor- 1 alını ödəməkdir. Bu ikinci funksiya idarəetmə funksiyasıdır. Deməli, sahibkar həm də *idarəedicidir*.

Bizneslərin çoxu fərdi mülkiyyətdir, ayrıca bir şəxsə mənsub olan və onun idarə etdiyi firmalardır. Hər hansı bir şəxs müstəqil biznes açmağı qərara alırsa, onda həmin şəxsin özü biznesin uğurlan və uğursuzluqları üçün tam məsuliyyət daşıyır.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, onlann inkişafının əsas səbəblərindən biri orada olan *kiçik biznesin* inkişaf etməsidir. Bu inkişaf isə kiçik biznesə göstərilən münasibətdən, qayğıdan və köməklikdən asılıdır.

Müəssisələrə, o cümlədən, kiçik biznesə edilən köməkliklər layihə, maliyyə, məsləhət xidməti və bu kimi digər istiqamətlərdə ola bilər. Bu sahədə lazımı səviyyədə təcrübə olmadığından, ilk növbədə, bazar iqtisadiyyatının yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmış ölkələrin təcrübəsini öyrənmək vacibdir.

Məlumdur ki, insanlar adətən sahibkarlığı *kiçik biznesdən* başlayırlar. Bu mağaza sahibi olmaq, həkimlik praktikası,

müstəqil sənəti ilə məşğul olmaq və s. kimi məsələlərə əhəmiyyət verməkdir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinə başlamaq üçün başlıca problem maliyyə vəsaiti əldə etməkdir.

Uğur qazanmaq arzusunda olan sahibkarlar şirkət yaratmağa başlayarkən, məqsədə nail olmaq üçün onlara lazım olan insanlar və mallar haqqında məlumat öyrənmək, planlaşdırmaq, təşkil etmək yolu ilə real riskləri minimuma endirmək üçün əllərindən gələni edən insanlardır.

Uğurlu sahibkarların işlərinə xas olan bir sıra *ümumi cəhətləri* var:

1. yorulmadan işləmək qabiliyyəti;
2. görülməli işləri tənzimləmə və qərarlar qəbul etmə bacarığı;
3. müştərilərlə, işçilərlə, təminat və təchizat qulluqçuları ilə, borc verdikləri və borc aldıkları müxtəlif şəxslərə yüksək səviyyədə davranma bacarığı;
4. aydın və effektiv şəkildə təmasda olmaq bacarığı;
5. rəqəmlərlə işləmək bacarığı;
6. biznes və şəxsi məqsədlər arasında ziddiyyəti qaydaya salmaq bacarığı;
7. şəxsi müsbət və mənfi cəhətlərini dərk etməsidir.

Bundan başqa, sahibkarlar dərk etməlidirlər ki, onlar təkcə özləri üçün deyil, həm də dövlət üçün fayda verməlidirlər. Bu isə onlardan məsuliyyət və işə yanaşmaqda əxlaqi keyfiyyətlər tələb edir.

Bazar iqtisadiyyatının xüsusi bölməsi olan kiçik sahibkarlığın yaradılması ilə bağlı geniş problemlərin həlli üçün dövlət tərəfindən kiçik biznesin inkişaf proqramı hazırlanmalıdır. Bu proqram xalq təsərrüfatı quruluşunun inteqral sahəsi, yəni iqtisadi,

sosial, təşkilati, hüquqi maliyyə və s. kimi kiçik biznesin formalaşması və inkişafının bütün tərəflərini əhatə etməlidir.

İşgüzarlıq fəaliyyətinə, o cümlədən, kiçik biznesə göstərilən köməklik, ABŞ-da çox mürəkkəb quruluşa malik olan bir

mexanizmdir. Bu köməklik aşağıdakı *təşkilatlar vasitəsi ilə həyata keçirilir*:

- kiçik biznesin inzibati təşkilatlar;
- kiçik biznes işləri üzrə konqres komitələr;
- nazirlik və iri dövlət təşkilatlarının tərkibində olan xüsusi bölmələr;
- tərkibində kiçik biznesə aid xüsusi bölmələri olmayan, lakin bu məsələyə aid kifayət qədər səlahiyyəti olan digər konqres komitələri, nazirliklər və təşkilatlar;
- yerli özünüidarəetmə və ya icra hakimiyyəti orqanları tabeliyində olan geniş təşkilatlar şəbəkələridir.

Kiçik biznesin inzibati təşkilatı (KBİT) yalnız kiçik və orta müəssisələrin problemləri ilə məşğul olan müstəqil təşkilatdır. ABŞ-da belə təşkilat ilk dəfə 1954-cü ildə yaradılmışdır.

KBİT-nin qarşısında *üç əsas vəzifə* durur:

1. kiçik və orta müəssisələrə maliyyə yardımı göstərmək;
2. onların istehsal etdiyi məhsulları, yaxud yerinə yetirdikləri işi, göstərdikləri xidmətləri dövlət sifarişinə daxil etmək;
3. kiçik biznesə konsaltinq (idarəetmə üzrə məsləhət), audit (mühasibat üzrə məsləhət), treninq (təhsil, maariflənmə) və bu kimi digər məsləhət xidmətləri göstərməkdir.

Qeyd olunanlardan əlavə, KBİT-in nəzdində xüsusi bölmə, yaxud şöbə yaradılır ki, o da tədqiqat işləri ilə məşğul olur, kiçik biznesə aid dövlət siyasətini işləyib hazırlayır və təkliflər verir.

Kiçik biznes bir çox hallarda yeni məhsulun və ya xidmətin inkişafı üçün başlanğıc nöqtəsi olur. Kiçik biznes bir çox hallarda böyüyərək ölkənin iqtisadi həyat tərzini yaxşılaşdırmağa xidmət edir. Bu biznesin tərəfdarları təsdiq edirlər ki, Amerika texniki yeniliklərinin 55% kiçik və orta həcmli bizneslərdən gəlir. Hansı ölçü ilə götürülsün - götürülsün kiçik bizneslər Amerika iqtisadiyyatına yeni güc verən əsasın, yaradıcılığın və rəqabətin bir hissəsidir.

Biznes və siyasətin qarşılıqlı təsiri problemi "*İctimai seçim* " nəzəriyyəsində öz əksini tapmışdır. "İctimai seçim" nəzəriyyəsi məktəbinin banisi Amerika alimi, iqtisadiyyat üzrə Nobel mükafatı laureatı **Ceyms Byukenen** (1919-2013) olmuşdur.

C.Byukenenə görə ictimai seçimi onunla müqayisə etmək olar ki, insanlar müəyyən oyunun gedişində nə isə edirlər. Əvvəlcə onlar oyunun qaydalarını seçir (konstitusiyaya qəbuluna qədər seçim), sonra isə oyunun strategiyasını müəyyən edirlər (konstitusiyadan sonrakı seçim).

Bu məktəbin tərəfdarları, ilk növbədə, siyasi - iqtisadi qərarların qəbul edilməsində və reallaşmasında yeni üsulları təklif edirlər. İkincisi isə, onlar bu üsulların əsasında çox çətin iqtisadi və siyasi problemləri izah etməyə iddia edirlər.

İctimai seçim məktəbinin nümayəndələri siyasəti iqtisadi fəaliyyətin müxtəlifliyi kimi qəbul edirlər. Buradan onlar belə nəticəyə gəlirlər ki, siyasəti iqtisadi sistemin qanunları və əsas kateqoriyaları əsasmda (mal, ərz, tələb, qiymət, gəlir, razılışma, mübadilə, investisiya, rəqabət və s.) öyrənmək lazımdır.

İctimai seçim məktəbin *çıxış tezisi* çox sadədir: əgər sahibkarlar, ilk növbədə, öz şəxsi maraqlarını güdürlərsə, onda dövlət qulluğunda olan insanlar da (siyasətçilər, qulluqçular) həmçinin öz şəxsi maraqlarını güdürlər. Fərq təkəcə ondadır ki, birincilər iqtisadi sahibkarlar, ikincilər isə siyasi sahibkarlar kimi çıxış edirlər.

Məktəbin nümayəndələri bu və digər sahibkarların *məqsədlərini* də açırlar. Əgər iqtisadi sahibkarlar maksimum gəlir əldə etmək istəyirlərsə, onda sahibkarlar - siyasətçilər öz hakimiyyətini maksimuma qaldırmaq və bu hakimiyyəti əldə saxlamaq üçün elektoratu öz tərəfinə çəkməyə çalışırlar.

Təcrübə bu mülahizəni təsdiqləyir. Hakimiyyətini maksimuma qaldırmaq cəhdi - cəmiyyətin siyasi sisteminin inkişafının qanunauyğunluğudur. Hər bir siyasətçi hakimiyyəti ələ alandan sonra öz səlahiyyətlərini hərtərəfli genişləndirməyə cəhd edir.

Elektoratu istila etmək üçün böyük miqdarda maliyyə resurslar tələb olunur. Söhbət mövcud olan qanunlar çərçivəsində işləyən sponsorlardan gedir. *Sponsorlar*, ilk növbədə, biznes nümayəndələridir (hüquqi və fiziki şəxslər). Elə şəxslərdir ki, onlar qazanan pulları sərf etməzlər, amma kapital qoyuluşunu (investisiya) qazanc əldə etmək məqsədilə yerləşdirirlər. Beləliklə, sponsorlar bu və ya digər siyasətçiyə seçkilərdə maddi cəhətdən köməklik edirlər, lakin sonra müəyyən qulluqla onu əvəz etməsini tələb edirlər.

Siyasətçilərin qulluğa tələbatı iş dairələri tərəfindən çox böyükdür. Bu, ilk növbədə, iş dairələrinin öz maraqlarını dövlət kontrakt sistemində hakim strukturlarında, vergi və gömrük tənzimlənməsi sistemində həyata keçirmək cəhdidir və s. Siyasətçilər qanun çərçivəsində fəaliyyət göstərərək, lobbicilərin maraqlarının spektrində çox şey edə bilirlər.

Yuxarıda qeyd olunan və digər ictimai seçim məktəbinin əsasları, əlbəttə, diskussiyalıdır. Lakin bu məktəbin iqtisadiyyat və siyasətin, biznes və siyasətin qarşılıqlı təsirinin mühüm məsələlərini qoyması və hazırlamaq bacarığı heç kim inkar edə bilməz. Yəni:

- öz qrup maraqlarını həyata keçirmək üçün hansı qüvvələr hakim strukturlarına təsir edir;
- bu təsir konkret olaraq nədə özünü büruzə verir;
- ümumilikdə, cəmiyyətə o, nə kimi təsir göstərir.

Bazar iqtisadiyyatının subyektləri olan sahibkarlarla dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş ümumi-məcburi normalar, hüquqi tənzimləmə vasitələrin arasında xüsusi diqqət tələb edən münasibətləri yaradır.

Belə ki, bir tərəfdən iqtisadi münasibətlərin sabitliyi, “*bazar qaydaları*” sistemində sərbəst hərəkətə təminat verilməsi, tərəf- müqabilinin sahibkarlıq fəaliyyətini ədalətli üsullarla aparması,

rəqibinin ona zərər vura bilən, yaxud onun işgüzarlıq nüfuzuna xələl yetirən hərəkətlərdən inzibati qaydada çəkindirilməsi, eləcə də qəfil təbii fəlakətdən, qarşısızalmaz sosial hadisələrdən, haqsız rəqabətdən, inhisar fəaliyyətindən və s. qorumaq üçün *sahibkara hüquqi-normativ tənzimləmə* hava və su kimi lazımdır.

Digər tərəfdən isə sahibkarın şəxsi gəlir əldə etməsi məqsədilə özünün cavabdehliyi və əmlak məsuliyyəti ilə həyata keçirdiyi qanunvericiliklə qadağan olunmayan təsərrüfat fəaliyyətinin bütün növlərini, o cümlədən, məhsul istehsalı, satışı və xidmətlərin göstərilməsini əhatə edən ziddiyyətlər ortaya çıxır.

Bütün bu cəhətlərinə görə, müstəqil təşəbbüskarlıq fəaliyyəti kimi səciyyələndirilən və “dinamik hadisə” kimi səciyyə olunan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə hüquq normaları arasında yuxanda qeyd olunan həmin ziddiyyətlər özünü göstərir.

Dövlət tərəfindən qorunan ümumi - məcburi sosial normalar sistemi kimi hüquq iqtisadi dövriyyədə, cəmiyyətdə və dövlətdə sahibkarın hüquqi vəziyyətini əks etdirir, onun maraqlarının qorunması vasitəsinə çevrilir.

Hüquq sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini, prinsiplərini, sahibkarlıq fəaliyyətin iştirakçıların hüquqlarını və vəzifələrini, onun dövlət tərəfindən müdafiə olunması və həvəsləndirilməsinin forma və üsullarını, sahibkarın dövlət orqanları ilə qarşılıqlı münasibətlərini müəyyən edir.

Əgər əvvəllər dövlət sahibkarın iqtisadi fəaliyyətinə bilavasitə qarışmadan bazar münasibətlərinə riayət olunmasına nəzarət edirdisə, müasir dövrdə dövlət iqtisadi və sosial siyasət yeritməklə bazar münasibətlərinə təsir etməsi, həmin münasibətləri nizama salması, tənzimləməsi zəruridir.

Sahibkarlığın inkişafı üçün dövlətin qarşısında duran *asas vəzifələrdən* biri - siyasi mühitin yaradılmasıdır. Dövlətin iqtisadi siyasəti, iqtisadiyyatı idarəetmə üsulları və siyasi sabitlik xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azad sahibkarlığın yaranması, istehsal aktivlərinin xüsusi sahibkarlara verilməsi, mülkiyyətçilərin maraqlarının müdafiə olunması, müasir və səmərəli maliyyə sisteminin, infrastrukturunun

idarə edilməsinin yeni prinsiplərin tətbiqi, sosial təminat sisteminin yenidən qurulması əsl bazar münasibətlərinə keçid üçün zəruri olan əsas dəyişiklikdir.